

ANATOLE FRANCE

VIRÁGFAKADÁS

(LA VIE EN FLEUR)

FORDITOTTA
SZINI GYULA

BUDAPEST, 1921
A KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. KIADÁSA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-201-7 (online)
MEK-17398

TARTALOM

Az olvasóhoz

A bifurkáció

Dubois úr védi a háborút

Hogyan lettem akadémikus

Utolsó nap a kollégiumban

Dubois úr ingerkedései

Gondolatok a boldogságról

Pályaválasztás

Ingres úr

Bagration Mária

A Múzsák Színháza

Révedezések

Ne írh!

Utószó

Az olvasóhoz

*Ezek az oldalak folytatását teszik a *Petit Pierre* nek,¹ amely két évvel ezelőtt jelent meg, a *La Vie en fleur* barátomat elvezeti zsenge ifjúságáig és az életbe való belépéséig. Ez a két könyv, amikhez hozzá lehet még fűzni a *Barátom* könyvé-t és *Pierre Nozière*-² is, életem első éveinek emlékeit tartalmazza, álnevekbe és néha koholt eseményekbe burkolva. Más helyütt el fogom mondani, mi vezetett rá, hogy ezt a burkolt formát használjam igaz emlékeim közlésére. Ezeknek az emlékeknek papírra vetésében akkor támadt gyönyörűségem, mikor az a gyermek, aki voltam, teljes idegenné vált rám nézve és amikor az ő társaságában megfedkezhettem a saját magaméról. Emlékezéseimben nem tartok rendet és folyamatot. Emlékezetem szeszélyes. Madame de Caylus egy nap öreg korában és gondoktól gyötörten arról panaszkodott, hogy lelke nem elég szabad arra, hogy memoárjait tollba mondhasa: „Akkor hát - mondta neki a fia, aki anyja helyett vállalkozott a toll forgatására - elnevezzük az egészet „Emlékek”-nek és magát nem fogja kötni sem az időrend, sem egyéb összefüggés.” Sajnos, a kis Péter visszaemlékezéseiben nem lehet megtalálni sem Racinet, sem Saint-Cyrt, sem XIV. Lajos udvarát, sem pedig De Maintenon asszony unokahugának kitiünő stílusát. Caylus asszony idejében a francia nyelv még teljes tisztaságában ragyogott; azóta bizony nagyon megromlott. De hát nekem az én időm nyelvén kellett írnom. Ezek az oldalak nagy pontossággal festett apró dolgokkal vannak tele. Biztatnak engem vele, hogy ezek az igaz szívből eredő apróságok is tudnak majd tetszést aratni.*

---

¹ Péterke címen Szini Gyula fordításában megjelent a Kultura kiadásában.

² A kis Nozière címen megjelent a Kultura kiadásában, Szini Gyula fordította.

A bifurkáció

Ebben az évben, egy héttel az iskolai év kezdete előtt, találkoztam Fontanet-val, ki Étretatból érkezett haza, a tengeri ködöktől megbarnult arccal és sokkal mélyebb hanggal, mint amilyen azelőtt volt neki. Kistermetű maradt és dereka kurtaságát magasan szárnyaló gondolkodásával toldotta meg. Miután elbeszélte, mik voltak a játéka, hogyan fürdött, hajókázott, micsoda veszedelmeken esett át, összehuzta a szemöldökét és szigorú hangon szólt:

- Nozière, mi most fellépünk a magasabb osztályokba. Ez a „bifurkáció” éve. Nagy választás előtt vagy, gondolkodtál rajta?

Azt feleltem neki, hogy nem, de minden bizonnyal az irodalmat választom.

- Hát te? - kérdeztem tőle.

Erre a kérdésemre felhők gyülekeztek homlokán és azt felelte, hogy nehéz eset és nem lehet csak úgy könnyedén dönteni.

És ott hagyott engem zavarban, megalázottan és féltékeny lettem az ő bölcsességére.

Ezeket a szavakat, amiket Fontanet és én váltottunk, csak úgy lehet megérteni, ha az ember tudja, hogy abban az időben az Université de France növendékei az alsóbb, a grammatikai osztályok elvégzése után, a harmadik osztályba való belépésük küszöbén az előtt a választás előtt álltak, hogy az irodalmat vagy a tudományt akarják-e tanulni. Arra voltak kötelezve, hogy tizenhárom-tizennégyéves korukban - mint akkor mondták - „bifurkáljanak”. A saját eszük vagy szüleik belátása szerint eldöntötték, hogy a pedagógiai villa melyik ágához álljanak és nem nagyon izgultak föl azon, hogy választaniok kellett az ékesszólás és az algebra közt, hogy nem folytathatták a kilenc múzsa egységes tanfolyamát, amelyet Fourtoul úr kettéválasztott.

Egyébként bármelyik ághoz is pártoltunk, nagy szellemi kárt kellett elszenvednünk, mert a tudomány, elválasztva az irodalomtól, gépies és durva marad, viszont az irodalom tudomány nélkül üres, mivel a tudomány az irodalom lényege. Ez a meggondolás - meg kell mondanom - nem hatolt be még akkor zsöngé agyamba.

Mindenesetre meglepő, hogy szüleim sose érintették ezt a kérdést előttem. Ha hallgatásuk okait keresem, találok néhányat, ilyen például az atyám féltékenysége, aki a saját eszméit sose merte előtérbe tolni és anyám izgatottsága, amely miatt sosem jutott eszméi kialakulásához. De a legfőbb okuk, hogy nem nyúltak ehhez a kérdéshez, az volt, hogy anyám nem kételkedett abban, hogy bármelyik pályát választom is, szellemem - amely néha elfátyolozódott, de mindig lángolt - ki fog törni; apám pedig úgy vélte, hogy sem az irodalomban, sem a tudományban nem fogok soha jól csinálni. Apámnak külön oka volt rá, hogy hallgasson előttem erről az intézkedésről, amelyet az államcsíny után Hippolyte Fourtoul, az Université 1852. évi „nagymestere” léptetett életbe rendeletével, ami a politika legégetőbb kérdéseit érintette. Mint jó katolikus, apám helyeselte a reformot, amely úgy látszott az egyháznak kedvez az iskola rovására, de mint a Császárság ellenzője, bizalmatlanul nézte az ellenség ajándékát és nem tudta, mit gondoljon róla. Az ő tartózkodása megakadályozott benne, hogy véleményemet a rendes úton alkossam meg, ami abból állt, hogy az ő véleményével homlok-egyenest ellenkező álláspontot foglaltam el. Az irodalom mellett voltam, amely könnyűnek, előkelőnek és barátságosnak tűnt fel előttem és csak azért tettem úgy, mintha valami nagy nehézséget oldottam meg volna ezzel, hogy fontosságomat mutassam és nem akartam, hogy engem kevésbé komolynak tekintsenek, mint Fontanet barátomat. Nagyon nyugodtan

aludtam. Másnap reggel, amikor az ebédlőben találtam Justinet, aki ott sepet, borús képet öltöttem és komoly hangon így szóltam hozzá:

- Justine, ebben az évben fellepek a felsőbb osztályokba. Ez a bifurkáció éve. Nagy elhatározás előtt állok, amely kihat egész életemre. Gondold csak meg, Justine, a bifurkáció!

A trogloditák leánya, mikor ezt meghallotta, a seprűjére támaszkodott, mint Minerva a lándzsájára, elgondolkodott és ijedt pillantást vetve rám, felkiáltott.

- Istenem, hát igazán?

Életemben először hallotta a „bifurkáció” szót, amelyet nem értett meg, de mégse kereste az értelmét, mert sajátmagától valami jelentést tulajdonított neki, bizonyosan valami gyászos jelentést. Úgy sejtem, hogy a bifurkációban valami olyan csapást látott, amivel a kormány szokta sújtani az embereket, mint a sorozás, a rekvirálás, az adó és bár a leány rendszerint nem volt nagyon érzékeny, ezuttal megindultan sóhajtott.

A reggeli napsugár megvilágította a trogloditák leányának kék szemét és piros orcáját; a ruhája ujjá fel volt túrva és fehér karja, amelyet pirosuló karcolások csíkoztak, életemben először tűnt föl szépnek. Költői olvasmányaimra való visszaemlékezéssel Apollo egy ifjan és méltóságosan sugárzó papnőjét láttam benne és magamat ifjú orchomenosi pásztornak tekintettem, aki Delphibe jött, hogy megkérdezze az istent, a Tudás melyik útját válassza. Nozière doktor ebédlője nem igen illett be a szent Pythónak, de a cserépkályha, amely fölött Jupiter Trophonius mellszobra díszlett, eléggé alkalmas volt rá, hogy áldozó oltárként szerepeljen és képzeletem elé, amely abban az időben mindent pótol, egy Poussin-tájkép tárult.

- Bifurkálnom kell - mondtam méltósággal - választanom irodalom és tudomány közt.

Apollo papnője háromszor bölintott a fejével és szólt:

- Az öcsém, Symphorien erős a tudományban, díjat kapott számtanból és katekizmusból.

Aztán söpörgetve tovább ment:

- El kell végeznem a dolgomat.

Én sürgettem, mondja meg, hogy a tudományt válasszam-e.

- A világért se, ifiúr - felelte a leány szíve minden őszinteségével - maga ahhoz nem elég eszes.

És vigasztalásomra hozzátette:

- Nem lehet mindenki okos. Az okosság Isten adománya.

Nem tartottam épp teljesen lehetetlennek, hogy csakugyan olyan ostoba vagyok, amilyenek a trogloditák leánya hitt és ebben a tekintetben épp oly bizonytalanságban voltam, mint annyi sok más dologban. Egyáltalán nem gondoltam arra, hogy szellememet műveljem és értelmemet kialakítsam. A bifurkáció kérdésében csak azt néztem, hogy mi szolgálja nyugalمامat és kedvtelésemet és ezért, mint már mondtam, előnyben részesítettem az irodalmat, mint könnyedébb és kényelmesebb dolgot. Valamely mértani ábra látása korántsem keltett bennem kíváncsiságot, hanem szomorúsággal töltött el és sértette fiús érzékenységet. A kör még hagyján, de a szög, a kúp! Ezt a szomorú, száraz, tüskés világot bújjam? Az irodalmi osztályokban legalább formák, színek vannak, pillanatokra felcsillannak a faunok, nimfák, pásztorok, feltűnedeznek a költőknek kedves fák és az árnyak, amelyek este leszállnak a hegyekről. Honnan vettem volna amahoz a vakmerő bátorságot?

A mértannak ezt az ostoba megvetését ma töredelmesen szánom-bánom a lábatok előtt, ó régi Thales és Pythagoras, számok regés királyai, Hipparchos, ki először kíséreltet meg a világ

fölmérését, Viète, Galilei, akik sokkal bölcsőbbek voltak, semhogy szerettétek volna a szenvedést és mégis megszenvedtetek az igazságért, Fermat, Huyghens, furcsa Leibnitz, Euler, Monge és ön Henri Poincaré, akinek néma, lángelmétől nehézkes arcát elnézegettem, ó ti nagy emberek, hősök, félistenek, oltárotra lerakom hiú dicsérő énekemet Venus Urániához, ki elhalmozott titeket adományainak legértékesebbjeivel.

De azokban a régi órákban, amilyen szegény kis csacsi voltam, meggondolatlanul és tudatlanul sietve kiáltottam: „Én az irodalmat választom.” Sőt azt hiszem, hogy még szitkokkal is illettem a geometriát és algebrát, mikor keresztapám, Danquin megjelent előttem rózsás arccal és virágosan. Azért keresett föl, hogy részt vegyek egyik kedves szórakozásában.

- Pierrot - szólt hozzám - bizonyára sokat unatkoztál a hatheti szünidőd alatt: gyere velem és hallgasd meg Vernier úr előadását a léghajók kormányzásáról.

Joseph Vernier, aki akkor még ifjúsága virágában volt, több merész felszállásáról volt híres. Buzgósága, vakmerősége lángra lobbantották iránta keresztapám lelkesedését. Danquin szenvedélyesen érdeklődött a léghajózás haladása iránt.

Az úton az omnibusz tetején kiváló keresztapám rajongással fejtette ki előttem a léghajózás jövőjét. Szinte bizonyosnak tekintette, hogy a kormányozható léghajó kérdését rövidesen megoldják és megjövendölte, hogy meg fogom érni azt a napot, amikor a légi utakat tömérdek utas fogja ellepni.

- Akkor aztán - mondotta - nem lesznek többé országhatárok. Valamennyi nép egyetlen nemzetet fog alkotni. Béke uralkodik majd a világon.

Joseph Vernier az előadását egy hatalmas grenellei gyár egyik termében készült megtartani. Utunk egy hangáron vezetett keresztül, ahol láttuk a léggömböt, amivel a fiatal léghajós egy rettenetes fölszállását végezte. A gömb ott feküdt horpadtan, mint valami mesebeli szörny élettelen teste és nagy sebe, amely fel volt tépve, magára vonta valamennyiünk tekintetét. A léggömb közelében ott lehetett látni a légcsavart, amely - mint mondták - néhány percig irányt tudott szabni a léghajónak. Bevezettek minket a szomszéd terembe és láttunk több sor széket, amiket már ellepett a hallgatóság, amelynek sorából női kalapok ragyogtak ki és halk moraj zsongott föl. A terem egyik végében emelvény volt asztallal és üres fotelekkel, amelyek farkasszemet néztek a közönség széksoraival. Mohón néztem körül. Mintegy tizpercnyi várakozás után megjelent a fiatal léghajós és tapsok zajában fölment az emelvény három lépcsőjén fényes kíséretével. Vernier kreolos, borotvált, sovány, sápadt, Bonaparte-szerűen komoly arca valami történelmi arcélre emlékeztetett. Az akadémia két öreg tagja foglalt helyet tőle jobbra és balra. Mind a két akadémikus természetfölötti módon csúnya volt és ahhoz a két kutyafejű istenhez hasonlítottak, akik a régi egyiptomiak szertartásában a halott jobbján és balján foglaltak helyet, mikor a halott fölött ítékeztek. Az előadó mögött néhány tekintélyes személy sorakozott, akik közül különösen kivált egy nagyon szép, magas, zöldruhás hölgy, hasonló ahhoz a nőhöz, aki a Beaux-Arts félkör alakú termében Paul Delaroche freskóján a keresztény művészetet személyesíti meg. A szívem dobogott. Joseph Vernier tompa, monoton hangon beszélt, ami megfelelt arca merevségének. Mindjárt rátért az elméletére:

- A levegőben való hajózáshoz - mondta - szükség van oly gőzgépre, amely megindít egy motorcsavart, ami matematikai számításokon épül föl, épp úgy mint a turbina szárnyai és a tengeri hajócsavar ventilátorai.

Azután hosszasan fejtegetni kezdte a léggömb alakját, amelynek szerinte mennél hosszabbnak kell lennie, még pedig a kormányzás irányában.

A kutyafejűek egyike helyeselt és jelt adott a tapsra, a másik nem moccant.

Az előadó ezután elmondta veszedelmes fölszállásai történetét. Elbeszélte, hogyan ért földet egyszer, amikor a léghajója vasmacskája eltörött és a léggömb hihetetlen sebességgel indult el, súrolta a földet, fákat, sövényeket, kerítéseket zúzott össze útjában és a romok fölött táncoltatta a kosarat, amelyben benne volt a személyzet. Megremegtetett mindnyájunkat azzal, amikor egyszerű hangon elmondta, hogy egyszer, amikor a biztosító szelep fölmondta a szolgálatot, léggömbje olyan magasságba szállt föl, ahol már alig lehet lélegzetet venni és a gömb úgy megduzzadt, hogy megrepedéssel fenyegetett, amikor Vernier fölhasította a léggömb selymét. A selyem egészen a léggömb tetejéig végighasadt, amire a léggömb irtózatosan zuhanni kezdett és utasai bizonyára agyonzúzódtak volna, ha földet érnek, de a kosár szerencsére egy tóba esett bele. Előadását azzal fejezte be Vernier, hogy gyűjtést indít, hogy a léghajózáshoz szükséges készülékeket meg lehessen csinálni.

Nagyon megtapsolták. A két kutyafejű megszorította a kezét. A zöldruhás hölgy virágbokkrétát nyújtott át neki. És én dobogó szívvel, lelkes könnyekbe borult szemmel fölkiáltottam magamban belül:

- Én is léghajós leszek!

Egész éjjel nem tudtam aludni, annyira izgattak Joseph Vernier kutatásai és előre is büszkeség töltött el, ha a léghajózásra gondoltam, amelynek szentelni fogom magamat. Úgy láttam, hogy a léghajó szerkesztéséhez, vezetéséhez, kormányzásához alapos technikai ismeretekre lesz szükségem. Ezért elhatároztam, hogy a tudományos szakot fogom választani.

Reggel mindjárt közöltem Justine-nel elhatározásomat és hogy milyen ok készítet rá. A leány azt felelte, hogy fivére, Symphorien papirból gömböt csinált és az fölrepült a levegőbe, ha parázsszén fölé tartotta. De ez csak játék volt. Justine nem tartotta helyesnek, hogy az ember elevenen repüljön az égbe és elítélőn nyilatkozott a holdbéli utazásokról, mert Káin ott van fogva a holdban. Egy világos éjszakán Justine-nek meg is mutatták Káint, amint a hátán tüskés rőzsecsomót cipelt.

Három napig szilárdan álltam elhatározásomat. De már a negyedik napon Vergilius mirtusai és az árnyak erdejének rejtett ösvényei újra elcsábítottak. Lemondtam arról a dicsőségről, hogy meghódítsam a levegőt és kényelmesen a villának azt az ágát követtem, amely Triaire ur osztályába vitt. Erre büszke is lettem és megvettem társaimat, akik a másik ágat választották. Ez volt rendszerint a bifurkáció hatása. Ennek be kellett következnie; így akarta azt a testületi szellem, amely annyira el van terjedve és amely azoké, akiknek nincs szellemük: az irodalmi szak és a tudományos szak növendékei kölcsönösen megvetették egymást. Mint irodalmi szakos magamévá tettem osztályom előítéletét és tetszett nekem, hogy kicsúfoljam a tudományszakosok nehézkes és disz nélkül való szellemét. Lehet, hogy hiányzott belőlük a választékos izlés és irodalmi szellem. De micsoda ostoba figurák voltunk mi, irodalmárok!

A magam tapasztalásából nem tudom megítélni a bifurkáció eredményét, mert természetemnél fogva képtelen vagyok hasznosítani bármilyen közösen kapott oktatást. Akár a tudomány-szakba, akár az irodalmi szakba egyként magammal vittem volna határozott szellememet és lázadó eszemet. Azt a keveset, amit tanultam, magamtól tanultam.

Azt hiszem, hogy a bifurkáció siettetta a klasszikus tanulmányok bukását, mert ezek már nem feleltek meg annak a polgári társadalomnak, amely a maga egészében az ipar és a pénz felé sodródott. Azt mondták, hogy az 1852-iki közoktatásügyi miniszter azon buzgólkodott, arra törekedett, hogy természetéből kiforgassa az egyetemes oktatást, amelyet közveszedelemnek tartottak. Megszüntette tehát ennek a legnemesebb részeit és még ezt merte mondani: „A történelmi és bölcséleti viták nem valók gyermekek számára és az ilyen túlkorai tanulmányok csak hiúságra és kétségre nevelnek.” Bizonyos, hogy így nem beszél olyan nevelő, aki a fiatal értelmiség fölkeltségére törekszik. Fourtoul abban tetszelgett magának, hogy békés nemzedé-

keket fog fölnevelni és föltette, hogy a szabadelvű királyság alatt felnőtt polgárok fiainak olyan nevelést fog adni, amely alkalmassá teszi őket arra az üzleti életre, amelyre szánva voltak. Ebben az időben egy polgári szellemű és a júliusi monarchiához hű maradt egyetemi férfiú a véleményét eléggé megmondta a következő sorokban: „A mi fiaink nincsenek arra hivatva, hogy tudósok legyenek. Nem akarunk belőlük költőket, írókat nevelni; a költészet és irodalom túlságosan kockázatos foglalkozás; azt se akarjuk, hogy ügyvédek legyenek, mert ezekből is van már elég; azt akarjuk, hogy fiaink jó kereskedők, jó földművelők legyenek. Vajjon azoknál a társadalmi osztályoknál, amelyek a társadalom törzsét alkotják, mire jó a görög és a latin, amelyre fiainkat tanítják és amelyet hamar elfelejtenek? Nem lehet mindenki író, ügyvéd, tanító. A legtöbb ember kívül él a tudományos foglalkozások körén. Mit használnak az önök gimnáziumai ennek a nagyszámú emberiségnek? Semmit, vagy semmi jót.”

Nincs oly csak kissé is büszke szív, amelyből ezek az alacsonyrendű és durva szavak ne az utálat érzését váltanák ki. Csak azért idéztem ezeket a szavakat, mert az a szellem, amely őket kitalálta, ma is él. A középiskolai tanítás egy félszázad óta csak egyre züllik. Halálra van ítélve. Nem illik többé a mi társadalmunkhoz, hogy a nép gyermeke az elemi iskolába járjon és hogy a gazdag gyermek számára legyen fenntartva a gimnázium, ahol egyébként nem tanul semmit. Azután az ötéves szörnyeteg háború után, amely minden intézményt megingatott, újjá kell építeni a közoktatás épületét új terv szerint, fölséges egyszerűséggel. Legyen egyenlő az oktatás gazdag és szegény gyermekek számára. Valamennyien az elemi iskolába fognak járni. Közülök azok, akik a tanulásra való legtöbb alkalmasságot mutatják, beléphetnek a középiskolába, amely ingyenes tanításával ugyanazon padokon fogja egyesíteni a polgári ifjúság és a proletár ifjúság kiválóságát. És ez az elit aztán a maga kiválóságait fogja küldeni a tudomány és a művészet magasabb iskoláiba. Így aztán a demokráciát a legjobbak fogják igazgatni.

Hogy visszatérjek gyermekkorom mesészerű idejére, meg kell mondanom, hogy az ösztön, ami az irodalmi tanulmányok felé vitt, nem csalt meg engem egészen. A piszkos tantermekben megjelent előttem Görögország és Róma, Görögország, amely tudományra és szépségre tanította az embereket és Róma, amely békéssé tette a világot.

Dubois úr védi a háborút

- Szüleim - mondta Danquin úr - Lyonban laktak, ahol én születtem. Egészen kis gyermek voltam, amikor apám egy eléggé csípős reggelen az egyik rakpartra vitt, ahol munkásokból, polgárokból, asszonyokból nagy tömeg verődött össze és apám vállára vett, hogy megmutassa nekem a nagy Császárt, aki Grenobleból érkezett. Napoleon a Rhône hídján egyedül és gyalog ment át. Lovas-osztag járt előtte százlépésnyire, vezérkara pedig nagytávolból követte; láttam a Császár óriási koponyáját, halvány arcát. Széles mellén sűrű kabátjának két széles hajtókája keresztezte egymást, rendfokozati jelvényt nem viselt, kardot nem hordott, a kezében mogyorófaágot tartott, amelyen még rajta voltak a levelek. Amint közeledett, a rakparton a sok ezer főnyi tömeg kiáltása egyetlen hatalmas dördüléssé olvadt össze. Ez a látvány sohasem fog elhalványulni a szememben.

Dubois urnak, aki idősebb volt, mint Danquin úr, szintén volt emléke Napoleonról. Rögtön elő is hozakodott vele:

- Én láttam és hallottam ezt a rendkívüli embert, amikor szerencséje lehanyatlott, 1812-ben a moszkvai komor győzelem után való napon. Több tábornok kíséretében meglátogatta a csatamezőt, amely holtakkal és sebesültekkel volt borítva; mintha még most is annak a tompultságnak a hatása alatt lett volna, amely előző napon az ütközet alatt elfogta. Én mint könnyű sebesült az elkallódott tiszti podgyászomat kerestem, amikor meglepetésemre odaérkezett a Császár. Ugyanebben a pillanatban a gárda egyik ezredese így szólt Napoleonhoz:

- Felség, ott a szakadék mögött van a legtöbb ellenség.

Ezekre a szavakra a Császár arca elpalástolhatatlanul méltatlankodó kifejezést öltött és rettenetes hangon fölkiáltott:

- Mit mond, uram? Csatamezőn nincs többé ellenség: itt csak emberek vannak.

Sokat gondolkodtam ezen a mondáson és azon a hangon, amivel mondta. Nem hiszem, hogy Napoleonnak valami emberies érzését árulja el, hanem a Császár fegyelmezni akarta az érzéseket és alárendelni a katonai szellemnek.

1855-ben az olaszországi háború viszályt támasztott Franciaország és Ausztria közt. A harcok, amelyek vérrrel borították Lombardiát, kétségbeejtették édesanyámat, aki gyermekkorom óta rettegett a háboruktól, amik elvihetik az ő fiát is.

Alább következnek azok a szavak, amelyeket annak az esztendőnek egyik napján Dubois úr anyámnak mondott és amelyeket úgy közlök írásban, amennyire vissza tudok rájuk emlékezni:

- Ifjúkoromban egyetlen ember döntött háborúról és békéről: Napoleon. Európa szerencsétlenségére Napoleon jobb szerette a háborút, mint a közigazgatást, amelyben pedig hatalmas tehetséget árult el. A háború hozta meg neki a dicsőséget. Előtte minden időben a királyok szerették a háborút. A forradalom emberei is hozzájuk hasonlóan odaadták magukat a háborúnak. Nagyon félek, hogy a pénzemberek és nagyiparosok, akik lassankint Európa uraivá lesznek, épp oly harcias szelleműek, mint amilyenek a királyok voltak és Napoleon is. Érdekük, hogy ilyenek legyenek, egyrészt a hadiszállításokból eredő hasznuk miatt, másrészt azért, mert a győzelem fölvirágoztatja üzleteiket. És az ember mindig hajlandó azt hinni, hogy győzni fog. A hazafiság bűnnek rójja föl, ha valaki kételkedni mer a győzelemben. A hadüzenetet a legtöbbször csak kevésszámú ember dönti el. Meglepő az a könnyűség, amivel ezek az emberek magukkal ragadják a népet. Régóta ismert eszközeik mindig beválnak. Mindig azokkal a sérelmekkel állnak elő, amelyek a nemzetet az ellenség részéről érték és amelyeket

csak vérrel lehet lemosni, holott a jó erkölcs értelmében a háborúval járó kegyetlenségek és perfidiák korántsem ékesítik azt a népet, amely azokat elkövette, hanem örök szégyennel bélyegzik meg; azzal is érvelnek, hogy a haza érdekében kell fegyvert ragadni, holott az országok mindig károsultan kerülnek ki a háborúból, amely csak kisszámú embert tesz gazdaggá. De nincs is szükségük ennyi szóra: elég ha megfuvatják a harci riadót, meglobogtatnak egy zászlót és a lelkes tömeg rohan a vérontáshoz, a halálhoz. Az igazat megmondva, a tömeg minden országban nagyon szívesen és gyönyörűséggel visel háborút, amely kiragadja a családi élet rettenetes unalmából, bort biztosít neki és belelöki a kalandos életbe. Zsoldot kapni, országokat látni, dicsőséget szerezni: ime, ezért teszik ki magukat a veszélynek. Mondjuk ki: az emberek imádják a háborút. Megszerzi nekik a legnagyobb elégtételt, amit ebben a világban elérhetnek: embert ölhetnek. Igaz, hogy kockáztatják azt, hogy őket is megölhetik, de az ember, ha fiatal, alig hiszi el, hogy meg lehet halni és a gyilkolás mámore elfelejteti a kockázatot. Én voltam háborúban, nekem elhiheti, ha mondom, hogy tíz közül kilenc ember számára megverni, megölni egy ellenséget olyan gyönyörűség, amelyhez képest a legédesebb csókok is unalmasoknak tetszenek. Hasonlítsa csak össze a háborút a békével. A békebeli munkák hosszadalmasak, egyhangúak, gyakran kínosak és a legtöbb ember számára, aki a munkának él, nem hoznak dicsőséget. A háború munkái gyorsak, könnyűek, a legtompább agyvelő számára is érthetők. Még a vezetők részéről sem követel valami sok szellemet, a katonától pedig egyáltalán nem. Mindenki tud harcolni. Ez az ember sajátossága.

Mondtam már, hogy anyám egyetlenegyszer sem értett egyet Dubois úrral. Félt a háborútól, mint a legnagyobb csapástól, az anyák átkától. De azért nem engedte volna, hogy ilyen hangon beszéljenek róla. Inkább körülbelül úgy beszélt, mint Danquin, Danquin pedig azt kívánta, hogy a franciák a szuronyaik hegyén vigyék szét a világba a szabadságot és arra tanított engem, hogy a hazáért meghalni a legszebb, a legirigylésreméltóbb végzet.

Édesanyám egy pillanatra elmerengett. Aztán eszébe jutott a dal, amelyet valaha bölcsőm mellett dúdolt és alig észrevehetőn mormolta maga elé:

...Ime máris generális
Fut, repül és lesz belőle „marésál” is

Addig pedig tente-tente,
Szép generális levante!

Hogyan lettem akadémikus

Az iskolai év vége felé közeledett. Nekünk, akik filozófiát tanultunk, ez volt az utolsó évünk a kollégiumban. A jó lelkekben ahhoz az örömhöz, hogy végre szabadok leszünk, hozzájárult a szomorúság, hogy szakítanunk kell régi megszokásainkkal. Maxime Denis, aki kitűnő volt a latin versekben és érzelmes természetű volt, így szólt hozzánk egy napon az akácfa alatt a déli szünidőben:

- Nemsokára belépünk a széles világba és szerteszóródunk kiki a maga pályája felé. A kollégiumban barátságokat kötöttünk, amiket nem szabad elveszítenünk. Ifjúkori barátságainknak örökké kell tartaniuk. Ha itt hagyjuk őket a kollégium kapuja mögött, ahová többé vissza nem térünk, annyi volna, mintha itt hagynók legértékesebb kincsünket. Nem fogjuk elkövetni ezt a hibát. A kollégium után tüstént centrumot alkotunk, ahol viszontláthatjuk egymást. Hogy mi legyen ez a centrum: klub, kör, társaság, akadémia? Barátaim, erről ti fogtok dönteni.

A tervet szívesen fogadtuk. Mindjárt meg is vitattuk és csakhamar rájöttünk, hogy a társaság, kör vagy klub alapításához tekintélyes tőkére volna szükségünk, kellene hozzá hatalmas szervezkedés és a törvény ismerete, csupa olyan dolog, ami nem telik ki hetedikes és nyolcadikos gimnázistáktól. Fontanet ugyan vállalkozott rá, hogy három hónap alatt elsőrendű kört hoz össze, de csábító ajánlatait elutasították. Nagy többséggel az akadémia javára döntöttünk anélkül, hogy voltaképp tudtuk volna, mi is az. A szó azonban tetszett nekünk.

Hosszú és zavaros vitatkozás után Isambart, VIII. o. t. felhívott minket, hogy alapszabályokat készítsünk. Ezt mindenki helyeselte, de a feladat hálátlannak tűnt föl előttünk és senkise végezte el. Azt hittük, elég, ha elhatározzuk, hogy az akadémikusokat a hetedik és nyolcadik osztály tanulóiból mi magunk egymás közt fogjuk megválasztani és hogy az üléseket, amelyek szabálytalan időközökben lesznek, kellemes, de komoly felolvasásokra fogjuk fordítani.

Választottunk húsz akadémikust, fenntartva magunknak a jogot, hogy növeljük ezt a számot, ha szükség lesz rá. Nehéz volna emlékezni ma erre a húsz névre. De ne lepjen ez meg senkit, mert van a világon, mint mondják, egy híres akadémia, amelynek negyven tagját a világon senkise tudja elsorolni.

Sürgősen nevet is kellett találnunk akadémiánk számára. Sorban a következő neveket ajánlották:

- Barátok akadémiája.
- Molière-akadémia. És vígjátékokat fogunk játszani.
- Fénelon-akadémia.
- Rhetorikai és filozófiai akadémia.
- Chateaubriand-akadémia.

Fontanet éles hangon szólt:

- Barátaim, egy férfi, aki az ékesszólás lángelméjével van megáldva, hosszú életén át a legyőzöttek ügyét szolgálta. Ezt a szép példaadást tiszteljük meg azzal, hogy akadémiánkat nevezzük el Berryer-ről.

Ezt a javaslatot kigúnyolták, lehurrogták, nem azért, mintha egy nagy ügyvédet méltatlannak tartottunk volna erre a tiszteletre, hanem eszünkbe jutott Fontanet szemtelensége. Fontanet ügyvéd akart lenni és erősítgette, hogy el fogja foglalni Berryer helyét.

Maxime Denis közbekiáltott:

- Nevezzük el mindjárt akadémiánkat Fontanet-ról.

Laboriette hangja úgy süvített bele a vitába, mint a puskagolyó:

- Legyen a neve: Francia Akadémia.

Harsány nevetés fogadta. Laboriette nem értette meg, miért és megharagudott, mert erőszakos természetű volt.

La Berthelière, akinek tekintélye volt köztünk, határozott hangon szólt:

- Ha rám hallgattok, nevezzétek el ez akadémiánkat Blaise Pascal-ról.

Ezt a javaslatot egyhangú lelkesedéssel fogadták el.

Akadémiánknak tehát már megvolt a neve. De rájöttünk, hogy nincs még szállása.

A falusias Chazal azt az ajánlatot tette, hogy üléseinket tartsuk egy rue du Regard-beli széna-kereskedő padlásán.

- Ott jól megleszünk - mondta - csak nem szabad világot gyújtani, mert félnek a tüztől.

Ez a székhely, amely inkább patkányoknak, mint akadémikusoknak való, nem tetszett. Fontanet azt ajánlotta, hogy gyűljünk össze az én szobámban, amely tágas, levegős és Párizs legszebb rakpartján van. Megrettentem, hogy egy egész akadémiának kell szállást adnom és esküdöztem, hogy az, amit Fontanet a szobámnak nevezett, csak egy kis rongy mosdófülke, ahol nem lehet meg se moccanni.

Mouron egy csipkeverő műhelyt ajánlott, Isambart egy könyvkereskedés hátsó boltját, Sauvigny pedig a Maurice bácsijának a lakását. Most már csak afelől kellett volna meggyőződést szerezniök, hogy ezek a különböző helyiségek rendelkezésünkre állnak-e. Másnapra a Maurice bácsi lakása, a könyvkereskedés hátsó boltja és a csipkeverő műhely úgy eltűnt, mintha elbűvölték volna. Semmivé foszlottak, mint Aladin palotája a gonosz varázsló pálcájának érintésére. Már kétségbeestünk, hogy hol találunk szállást akadémiánk számára, amikor Sauvigny kijelentette, hogy ő majd megszerzi nekünk Tristan Desrais szobáját. Tristan Desrais az a pajtásom volt, akit eleganciájáért három hónapig szenvedélyesen szerettem, de akivel összekülönböztem, mert egyszer labda-játékon nem vett be pártjába. A szobáját, amely a Saint Dominique-utcában egy régi palota második emeletén volt, hosszú folyosó választotta el családjá lakásától. Sauvigny, aki látta a szobát, azt mondta, hogy pompás. Desrais, aki ebben az órában épp „hol az olló”-t játszott, sehogyse volt megközelíthető. Sauvigny azonban mégis szóba próbált állni vele. Desrais félig-meddig már saint-cyri növendék³ volt, Sauvigny viszont már csaknem a „Borda”⁴ személyzetéhez tartozott. Hogy a fiatal katona és az ifjú tengerész milyen szavakat váltottak ezuttal, nincs följegyezve. De Sauvigny - aki nem volt nagyobb, mint a tökmag, de büszke volt, mint egy spanyol hidalgó - kijelentette, hogy Desrais fütyül ugyan a Blaise Pascal-akadémiára, de szívesen bocsátja az akadémikusok rendelkezésére a szobáját. Amint ezt a választ kaptuk, Sauvignyt megbízták azzal, hogy fejezze ki Desrais előtt az akadémia köszönetét. Én a magam részéről megtagadtam a hozzájárulásomat ehhez a köszönetnyilvánításhoz; nem bocsátottam meg Desraisnek, hogy egyszer nagyon szerettem. Elég izléstelenül azt kívántam, hogy ne vegyünk föl az akadémiába. Társaim azt felelték egyhangulag, hogy nem lehet kitenni a szűrét annak, aki szállást ad akadémiánknak. Én megjósoltam, hogy ha a Saint Dominique-utca-ba költözünk, szép intézményünk meg fog

---

³ Saint-Cyrben van a híres francia katonai nevelő intézet. *A fordító.*

⁴ A francia tengerészeti iskola, az École navale iskolahajója a „Borda” nevet viseli. *A fordító.*

bukni. Erre a jóslatra az vitt rá, hogy alaposan ismertem Desrais jellemét. Összeírták az akadémia tagjainak névsorát és az élére Tristan Desrais nevét iktatták.

Noufflard és Fontanet megbízást kaptak, hogy az első szüneti napon vásárolják meg Blaise Pascal mellszobrát, amivel üléstermünket akartuk díszíteni.

Mouront megválasztották elnöknek. Elhatározták, hogy én mondom a megnyitó beszédet. Ez a megtisztelő megbízás édesen simogatta a hiúságomat és a dicsőségben olyan gyönyörűséget kezdtem találni, amit azóta sem tudtam többé érezni. Szinte már nem is jártam a földön. Még aznap hozzáfogtam beszédem megírásához, amely komoly hangon volt tartva, de tele mulatságos dologgal. Szépségeket tettem belé, a következő napokon szintén. Egészen az utolsó pillanatig dolgoztam rajta. Soha még írásmű nem volt ennyi szépséggel megrakva; nem bíztam benne semmit a véletlenre, a könnyedségre, az eleganciára, sem az egyszerű természetességre, csak csupa díszítés volt az egész.

A megállapított napon az akadémia két kiküldöttje a rue Racine egyik szoboröntőjénél megtalálta Blaise Pascal gipsz-mellszobrát a természetesnél nagyobb alakban, gondolkodó és halálosan komor arcvonásokkal; a szobrot elküldték Tristan Desrais lakására a Saint Dominique-utcába. Akadémiánk szelleme kezdett komoly, méltóságteljes, sőt kissé komor lenni.

Az avatás estéjén csak úgy szakadt a záporosó, az útszéli patakocskák kiöntötték és elborították az úttestet és a gyalogjárót, a földalatti kanálisok vize visszafolyt és elárasztotta az utcákat; a dühöngő szélben kifordultak az esernyők. Az utca oly sötét volt, hogy az ember nem látta, hová lépjen. Beszédemet két kézzel szorítottam a keblemre, hogy megóvjam az özönviztől. Végül elértem a Saint Dominique-utcába. A második emeleten öreg lakáj nyitott nekem ajtót és némán mutatta az utat a hosszú folyosó felé, amelynek végén rátaláltam akadémiánk székhelyére. Még csak három akadémikus volt jelen. De ha többen lettek volna, ugyan hol fértek volna el? A szobában csak két szék és egy ágy volt, amelyen Sauvigny és Chazal foglaltak helyet Desrais, a házigazda mellett. Magas tükrös szekrény tetején ott állt Pascal mellszobra; csak ez a szobor beszélt a lélekhez a szobában, amelynek falait vívótörök, kardok és vadászfegyverek borították el.

Desrais mogorván támadt rám és a mellszoborra mutatott:

- Azt hiszed, vicces, hogy, ha az ember lefekszik az ágyba, fölötte dudorodik ez a baromi fej?

A következő háromnegyed óra alatt két akadémikus érkezett, aztán egy: Isambart, Denis és Fontanet. Általános volt a vélemény, hogy több már nem jön.

- És Mouron, az elnökünk? - kérdeztem annak a szónoknak a hangján, aki azt látja, hogy közönsége semmivé zsugorodott össze.

- Bolond vagy? - felelte Isambart. - Azt akarod, hogy ilyen záporban meg szélben kiengedjék az utcára Mouront, aki tüdővészteszt? A halála volna.

Nem vártam többé az elnökre, aki átadhatta volna nekem a szót és elhatároztam, hogy majd magam kérek szót és el kezdtem felolvasni a beszédemet, amelyről tudtam, hogy szép, de azért sejtettem, hogy a hangja nem fog illeni az adott körülményekhez.

Olvastam:

- Akadémikus urak, kedves barátaim!

„Nagy megtisztelés számomra, amikor megbíztak azzal, hogy kifejtsem, milyen szándékok vezették önöket ezen irodalmi és bölcséleti akadémia megalapításában, amelyet Pascalról neveztünk el, akinek szobra im ránk mosolyog. Két szándék, amely az önök szívéből és lelkéből mint két termékeny folyó áradt, vezetett minket...”

Ennél a mondatnál Desrais, aki gúnyos tapssal fogadta beszédem elejét, kerekén megmondta:

- Ó, hogysisne! Csak nem fogsz minket ezzel halálra untatni, Nozière!...

Szavai ellen néhányan tiltakoztak az érdekemben. De milyen gyöngének találtam tiltakozásukat! Alig is voltak hatással Desraisre, aki tovább támadott engem:

- Pakkold csak szépen össze ezt a szónoklatot és fogd be a palacsintalesődet! Különben is itt hozzák a teát.

És csakugyan egy öreg cseléd behozta tálcán a teát és letette az asztalra. Mikor kiment, Desrais megvető mosollyal szólt:

- Ezt a teát a családom küldi.

Aztán gúnyosan fölnevetett:

- Nekem jobb van!

És a szekrényéből kivett egy üveg rumot azzal a kijelentéssel, hogy puncsot fog készíteni, de mivel nincs hozzávaló edénye, a mosdótálát fogja erre a célra fölhasználni.

És úgy is tett, ahogy mondta, a rumot és cukrot beletette a mosdótálba és miután eloltotta a lámpát, meggyújtotta a puncsot.

Ekkor láttam, hogy le kell mondanom beszédem fölolvadásáról, amelyet senki sem sürgetett; és ezt halálos sértésnek éreztem.

A puncs körül az akadémikusok elkezdtek egymás kezét fogva körtáncot lejteni; Fontanet és Sauvigny, mint valami ördögfiókák, örületesek voltak szenvedélyességükben. Egyszerre valaki fölkiáltott:

- A szobor, a szobor!

A szobor a szekrény tetején állt, megvilágítva a kisérteties lángtól, zöld volt, csúnya és borzasztó. Olyan volt, mint a halott, aki kiszáll a sirjából. Újra meggyújtották a lámpát és mi ittuk a puncsot teli csészével.

Desrais nyugodtan és csöndesen vívótőröket akasztott le a falról és azt kérdezte, hogy ki akar vívni vele.

- Én - kiáltotta Chazal.

Chazalnak sohasem volt még vívótőr a kezében és dühösen, üvöltve támadt Desraisre, akit alaposan ellátott; Desrais goromba, vad fickónak, vadállatnak nevezte Chazalt. De azért tetszett neki ez a fiú. Fogadott vele, hogy ki tud fölemelni kinyújtott karral egy széket a támlájánál fogva, úgy, hogy a szék egy percig vízszintesen lebegjen. Chazal állta a fogadást és megnyerte. Desrais becsülést kezdett érezni iránta. Mind a ketten szerették mutogatni testi erejüket.

- Birkózzunk! - ajánlotta Desrais.

- Nagyon helyes - felelte Chazal.

Övig meztelenre vetkőztek és egymásnak mentek. Chazal csontos, barna teste, amely mintha késsel lett volna kifaragva, éles ellentétben volt Desrais testével, amely olyan volt, mint Myrrhon egy atlétájáé, vagy pedig egy cambridgei vagy etoni „fellow”-é. Desrais szabályosan, hidegvérrel birkózott, mindig a szabályok tökéletes megtartásával, míg a jó Chazal, aki nem ismerte a szokásokat, jóhiszeműen felült ellenfele ravaszkodásainak és egészen ártatlanul oly csapásokat mért, amelyek nincsenek megengedve.

Így például két kézre fogta Desrais fejét és így megbukfenceztette, ami ellen Desrais méltatlankodva tiltakozott.

- Diszkvalifikálva vagy! - kiáltotta oda neki Desrais - az „örv-fogás” diszkvalifikál.

- Lehet - felelte jámbor mosollyal Chazal - de mégis te vagy legyőzve.

Desrais mértéktelenül ivott puncsot. Kártyát keresett elő és leült Sauvignyval „écarté”-t játszani. Ezalatt az akadémikusok, akiket hirtelen örület szállt meg, meggyalázták ugyanannak a Pascalnak a szobrát, akit nemrég pátrónusuknak fogadtak el. Sértegették a mellszobrát. Fontanet a szobor felé cipőket hajigált, amiket egy faliszekrényben talált. Desrais, aki folyton játszott és alaposan veszített, észrevette, mit művel Fontanet és így szólt:

- Boldoggá teszel, ha azt a szobrot elviszed a nyakamról.

Az ördöngős Fontanetnek nem kellett kétszer mondani. Székre állt föl és minthogy csak a szobor talpát érte el, így rántotta le a padlóra, ahol borzasztó zajjal darabokra törött. Az akadémia üvöltésekkel tisztelte meg a képrombolót. A zajongás és rendetlenség a tetőfokát érte el, amikor az öreg cseléd, aki a tálcát hozta, újból megjelent a szobában és így szólt ifjú gazdájához:

- A papája azt üzeni, hogy azonnal küldje el a barátait, akik túrhetetlen lármát csinálnak éjjél után.

Desrais, bár vakmerő fiú volt, nem tiltakozott a parancs ellen és hallgatása minket is megremegtetett. Szó nélkül hazamentünk és újra az utcán voltunk, ahol a szél és eső fogadott minket.

Soha többé nem ült össze a Blaise Pascal-akadémia.

Utolsó nap a kollégiumban

Végre elérkezett utolsó napom a kollégiumban.

A szüleim, akik azt hitték, hogy jól tesznek velem, elvégeztették velem a filozófiát, amelynek egészen más módon vettem hasznát, mint ahogy ők akarták. Anélkül, hogy túlságosan intelligens lettem volna, azt a filozófiát, amelyet az iskolában tanítottak, olyan ostobának, haszontalannak, lehetetlennek és együgyűnek találtam, hogy nem hittem el igazságait, amelyekre oktatott és amelyeket vallani és gyakorolni kell, ha az ember becsületes embernek és jó honpolgárnak akar számítani.

Az iskolai év utolsó napja volt ez. A legtöbb diák kéthónapi szabadságra ment; néhányan, a náluk boldogabbak, mint én is, örökre elhagyták az intézetet. Valamennyien összecsomagolták a könyveiket, hogy magukkal vigyék; én a magaméit ott hagytam az intézetben.

A mi tanárunk nem tartott órát. Felolvasta nekünk Thiers úrnak A konzulátus és a császárság című munkájából a francia „sasok” szétesztésének történetét. A középiskola tehát tanulmányaim koronájaként megismertette velem a francia nyelv legrosszabb.

Nagy bánatot keltett bennem az a gondolat, hogy nem láthatom többé Mouront mindennap. Megszorítottam kis, forró kezét valami elpalástolt megindulással. Mert abban a korban voltam, amikor a legnemesebb ellágyulás is férfihoz méltatlan gyöngeségnek tűnik föl előttünk. Fogadalmat tettünk, hogy viszontlátjuk egymást.

A kollégiumban szinte állandóan nagyon boldogtalannak éreztem magam és előre örültem annak, hogy búcsút mondhatok neki. Mikor aztán örökre elhagytam, csalódást éreztem. Az örömöm nem volt sem oly nagy, sem oly őszinte, mint vártam. A hiba gyöngé és félénk természetemben volt; azonkívül hatott rám az a gyűlöletes iskolai fegyelem, amely a tanulók minden gondolatára, minden mozdulatára kiterjeszkedik gyermekkoruktól fogva ifjúságukig, képtelenné teszi őket a szabadság élvezésére és alkalmatlanná az életben való boldogulásra. Ezt éreztem én, aki minden este kiszabadultam az iskolai felügyelők kényszeréből. Mit érezhettek a bentlakó növendékek, akik soha el nem hagyhatták börtönüket? A közös oktatás, ahogy még ma is divatban van, nemcsak elő nem készíti a tanulót az életre, holott ez volna a célja, hanem annál alkalmatlanabbá teszi az életre, mennél engedelmesebb és tanulékonyabb lélek valaki. Az a fegyelem, amelyet a kis nebulókra kényszerítenek rá, kínossá és megalázóvá lesz tizenhét-tizenkiléves fiatalemberekkel szemben. A „feladatok” egyformasága fajankókat csinál belőlük. Szellemüket megtompítja. Meg is hamisítja a büntetések és jutalmak olyan rendszerével, amely nem felel meg annak, amit az ember az életben talál, ahol minden cselekedetünk magában hordozza jó vagy rossz következtét. Ezért van az, hogy az iskola elhagyásakor az ember zavart érez a cselekvéssel szemben és fél a szabadságtól. Mindezt zavarosan éreztem és ez elhomályosította boldogságomat.

Dubois úr ingerkedései

Dubois úrnak gyönyörűsége telt benne, hogy megbotránkoztassa anyámat. Egy nap ráakadt, amint a kezében könyvet tartott; Nicole⁵ egy értekezése volt ez, amelyet anyám nem engedett ki a kezéből; úgy látszott, mintha mindig ezt olvasná, pedig sohasem olvasta el; bizonyára azt hitte, hogy ez a könyv jó dolog és talán azt remélte, hogy ha az ujjai közt tartja, valami átárad majd belőle, valahogy úgy, mint a Szent Katalin imájából, amely meggyógyítja a kólikásokat, ha a gyomrukra teszik. Ez a könyv a társalgást az erkölcs kérdésére terelte, amely Dubois úr meghatározása szerint a természeti törvények tudománya vagy az emberi társadalomban lévő jó és rossz dolgok tudománya.

- Az erkölcs mindig ugyanaz - fejtette ki Dubois úr - mert a természet nem változik. Van erkölcs az állatok, sőt még a növények számára is, mert mindkettőjük részéről van meg-egyezés vagy meg nem egyezés a természettel és ennél fogva jó vagy rossz. A farkas erkölce az, hogy juhokat egyék, mint ahogy a juhok erkölce az, hogy füvet egyenek.

Anyám, aki csak az emberek számára való erkölcsöt ismerte el, ezért megharagudott.

Dubois úr szemére vetette gögjét, hogy az állatokat és növényeket nem tartja képesnek a jóra vagy rosszra. Anyám azt felelte neki, hogy menjen és csináljon erkölcsant a farkasok számára és erkölcsös mondásokat a csalán számára.

Dubois úr látta, hogy anyám vallásos és buzgó, ezért nagy kedvveléssel idézte előtte ezt a párbeszédet a gyöngéd Zaire és bizalmasa, Fatime közt a jeruzsálemi szerájban:

Je le vois trop; les soins qu'on prend de notre enfance
Forment nos sentiments, nos mœurs, notre créance!
J'eusse été près du Gange esclave des faux dieux,
Chrétienne dans Paris, musulmane en ces lieux.⁶

Dubois úr csak azt vetette Zaire szemére, hogy India isteneit hamisaknak nevezi, holott úgy látszik, épp oly igazaknak hiszi őket, mint a többi.

Egy kolerajárvány idején, amely néhány ismerősünket ragadta el, anyám, apám és Danquin úr egy nap rátértek a halál kérdésére. A szüleim nézetei szigorúan vallásosak voltak; egyebet nem mondhatok. Keresztapám szavaiból kiderült, hogy reméli, hogy magához fogadja őt a jó emberek istene, akinek fogalmát Bérangertől tanulta; ezt az istent valami baráti és bizakodó hittel hitte.

Dubois úr, aki szintén jelen volt, hallgatott és úgy látszott, hogy ez a beszélgetés nem érdekli. De mikor már kifogytak a mondanivalóból, Dubois úr anyám felé közeledett és így szólt:

- Ebben a kérdésben a legmélyebb latin költőhöz kell fordulni; sajnos, nem tudom eléggé hiven visszaadni az ő szavainak színét és harmóniáját: „Éreztük-e Róma bajait azokban a századokban, amelyek megelőzték születésünket, mikor egész Afrika birodalmunk ellen támadt és mikor a háború zaja reszkettette meg messze köröskörül a levegőt? Bizony, ha majd megszűnünk élni, épp oly kevés közünk lesz az eseményekhez.”

Dubois úr egy nap azt kérdezte anyámtól, hogy melyik a történelem leggyászosabb napja?

---

⁵ Nicole 17. századbeli francia moralista és theologiai író, a Port-Royal tudósai közül való. *A fordító.*

⁶ Nagyon is látom: gyermekkori nevelésünk - alakítja ki érzéseinket, erkölceinket, hitünket! - A Gangesz mellett hamis istenek rabszolgája lettem volna. - Keresztény nő Párizsban és muzulmán ezen a helyen.

Anyám nem tudott rá felelni.

- Az a nap - mondta Dubois úr - amelyen a poitiersi csata volt 732-ben, mikor az arabs tudomány, művészet és műveltség kénytelen volt meghátrálni a frank barbárság előtt.

Dubois úr nem volt fanatikus ember. Nem akarta senkire se rákényszeríteni a maga eszméit. Inkább arra volt hajlama, hogy eszméit, mint valami tiszteletet gerjesztő kitüntetést csak a maga számára őrizze meg. De Dubois úr szeretett ingerkedni. Minthogy barátságot érzett anyám iránt, ezért legszívesebben vele szemben fejtette ki mindennek ellentmondó szellemességét. Az ember csak azokkal ingerkedik, akiket szeret. Én meg voltam lepve, hogy ilyen idős emberben még eféle pajzánságok lehetségesek. Nem tudtam még, hogy az évek sem változtatják meg az ember szellemét.

Gondolatok a boldogságról

Egy reggel Fontanet azt újságolta nekem, hogy egy gazdag és előkelő hölgygel, aki nagyszerű estélyeket ad, amelyeken Párizs legszebb női vesznek részt, bizalmas ismeretségben van és hogy ez a hölgy megbízta Fontanet-t azzal, hogy báljaira táncosokat hajtson föl; Fontanet természetesen azonnal rám gondolt. Azt feleltem, hogy nem tudok táncolni. Ez igaz volt, Fontanet tudta ezt és csak azért adta át nekem a meghívást, hogy ezt a szájamból hallhassa.

Néhány nap múlva Fontanet elmondta, hogy lovagolni tanul egy lovardában és nemsokára a barátaival együtt ki fog lovagolni sétára a Bois de Boulogneba. Hívott, hogy menjek vele, majd bérelhetek lovat. Szerettem volna a paripát, de nem volt hozzá pénzem. Nemet mondtam. Fontanet úgy tett, mintha nem tudná, miért nem fogadtam el meghívását, így szólt:

- Nincs igazad, a lovardában olyan szelíd lovat adtak volna alád, hogy bátran a hátára ülhetnél volna.

Ebben az időben a híres Verdier kirakatában a boulevard des Capucines-on láttam egy nádbotot, amelynek gombja lápisz lazuli volt; olyan vágyat éreztem iránta, amely gyöngédségével és erejével a szerelemmel ért föl. Hát szép is volt az a bot! Arra voltam kárhoztatva, hogy csak az üzlet ablakán át láthattam és soha másként. A boulevard des Capucines akkor nagyon elegáns volt és Verdier boltjában olyan drágaságok voltak, amelyek megtiltották a belépést számomra.

Nem voltam valami szép fiú és ami még rosszabb: nem volt bennem vakmerőség. Ez ártalmamra volt a nők tekintetében. Bolondultan szerettem azokat, akik szépek voltak - értem ezalatt a pompás, előkelő külsejű nőket - és olyan zavart éreztem velük szemben, amely úgyszólván minden tehetségemtől megfosztott, úgy, hogy csak csúnya nőkkel érintkeztem, akiktől borzadtam. Mert úgy gondoltam, hogy a nőnek legnagyobb vétké az, ha nem szép. Észrevettem, hogy a társaságban sok fiatal ember, aki nem ért annyit, mint én, jobban tetszett és boldogult nálam. Emiatt nem tudtam megvigasztalódni, de elég okos voltam ahhoz, hogy a dolog ne lepjen meg.

Ilyen körülmények közt rájöttem, hogy a természet és a szerencse nem kedveztek nekem. És első indulatom az volt, hogy panaszkodtam. Mindig azt hittem, hogy az egyetlen okos dolog a gyönyörűség keresése és ha csakugyan rosszul voltam megáldva azzal a tehetséggel, amivel ezen a téren sikert érhettem volna el - legalább így látszott előttem - sok okom volt rá, hogy mint a La Fontaine nádszála, ezért a természetet vádoljam meg. De csakhamar oly felfedezésre jutottam, amelynek hatalmas következményei voltak: nem nehéz észrevenni, hogy valamely ember boldog-e vagy boldogtalan. Az örömet és fájdalmat leplezi el az ember legkevésbé, különösen fiatal korában. És gyors megfigyelés után észrevettem, hogy nálam szebb és szerencsésebb társaim nem voltak boldogabbak, mint én, sőt ha közelebből néztem a dolgot, láttam, hogy az élet nekem olyan elégtételekkel szolgál, amelyeket nekik megtagad. Sivár és borús beszélgetésük, izgatott és gondterhes arcuk bizonyította ezt előttem. Én vidám voltam, ők nem voltak azok, az én gondolkodásom szabad és könnyed volt, az övék pedig nehézkesen aláhullt. Ebből arra következtettem, hogy ha az én fogyatékságaim valóban megvannak, van a természetemben vagy helyzetemben valami jó, ami kárpótol a rosszért. Először is, ha megfigyeltem a jellemeink közt lévő különbséget, észrevettem, hogy barátaim szenvedélyei viharosak voltak, az én szenvedélyeim pedig szelidek; ők szenvedtek szenvedélyeik miatt, énnekem gyönyörűséget okoztak az én szenvedélyeim. Ők féltékenyek, gyűlölködők, ambíciózusak voltak. Én türelmes, békés voltam és nem ismertem az ambíciót. Tessék vigyázni: azért nem becsülöm magamat jobbnak másoknál. Vannak viharos szenvedélyek, amelyek a nagy embereket szülik, bennem nem volt ebből a matériából semmi; de erről most nincs szó.

Megelégszem azzal, hogy megmutassam, milyen uton jöttem rá, hogy szenvedélyeim, amelyek erősen különböztek a legtöbb emberétől, békét és valami boldogságfajtát ízleltettek meg velem. Csak jóval később jöttem rá, hogy helyzetem, amelynek hátrányai nagyon nyilvánvalók voltak, olyan előnyöket nyújtott, amelyek kárpótoltak a hátrányokért. Olyan közép-szerű helyzetről beszélek, amilyen az enyém volt és nem arról az inséges állapotról, amely a legbátrabbakat is megtöri. A pénz hiánya nagyon sok olyan dologtól megfosztott, amely csiklandozta érzékiségemet és amelyet nem mindig becsülnek meg azok, akik meg tudják azt szerezni. A vágy kétségtelenül kellemetlen és néha kegyetlenül fáj. Ez az, amit rögtön láttam. De amit csak hosszú megfigyelés után vettem észre, az volt, hogy a vágy megszépíti azokat a dolgokat, amelyekre kiterjeszti tüzes szárnyait és hogy a vágy beteljesülése, amely igen gyakran csalóka, az ember egyetlen igaz kincsének, az illúzióknak halálát jelenti; megöli a vágyat, amely az élet egyetlen ingere. A vágyaim mind szépek voltak és rájöttem, hogy a szépségnek ez a szeretete - amelyet oly kevés ember érez és amelytől én egészen átszellemültem - a gyönyörűségnek és örömnél üdén csörgedező forrása. Ezek a fölfedezések, amelyeket fokról-fokra tettem, a számomra megbecsülhetetlen értéket jelentettek. Meggyőztek arról, hogy természetem és helyzetem egyáltalán nem tiltják meg, hogy boldogságra törekedjem.

Zsenge koromban, kevés tapasztalással, elvonult életemmel csak egy dolgot nem tudtam meglátni és ez a szerencse volt és a szerencse szeszélyei: a szerencse, amely hatalmaskodik a legerősebb jellemek fölött is és pillanatok alatt megváltoztatja az emberek helyzetét.

O Thébains! Jusqu'au jour qui termine la vie
Ne regardons personne avec un oeil d'envie.
Peut-on jamais prévoir les derniers coups du sort?
Ne proclamons heureux nul homme avant sa mort.⁷

A szerencse forgandóságának első példája, amelyet láttam, nem volt valami nagyon tragikus, mégis elmondom, mert rám erős hatást tett. Ez az első példa pedig a következő volt:

Egy napon a rue Soufflot egyik kávéházában ültem és Fontanetra várakoztam, amikor a szomszéd asztalnál ülő emberben ráismertem Joseph Vernier-re, arra a fiatal léghajósra, akinek előadását hat évvel ezelőtt hallgattam meg Grenelleben, ahol nagyszámú közönség tapsolt neki. Az emelvényen az előadó két oldalán a francia akadémiának két emberfölöttien csunya tagja ült, akik azokra a kutyafejű istenekre emlékeztettek, akiket a régi Egyiptom temetési szertartásaiban a halott két oldalán lehet látni; egy zöldruhás hölgy bokrétát nyújtott át Verniernek. A léghajós halványarcú volt, mint Bonaparte és lelkesen irigyeltem dicsőségét és ünneplését. Joseph Vernier most a kávéházi asztalon levelet irt, miközben egy garasos szivaron rágcsált. Fehérneműje piszkos volt, zsakettje kopott, nadrágja rojtos, cipője félretaposott, arca színe tűzvörös, keze lázas. Mi? Hát ez volt az a fiatal hős, akit irigyeltem és akinek példáját követni akartam? Ó jaj, hová lett a francia akadémia két kutyafejűje, hová lett a zöldruhás hölgy, a lelkes tömeg, a virágok, az éljenek? Amint Fontanet megérkezett, oda-súgtam neki, hogy ki a szomszédunk és hogy milyen fölszállásairól nevezetes.

- Joseph Vernier! Hiszen ismerem! - felelte Fontanet tökéletes biztonsággal.

Biztos voltam benne, hogy Fontanet még a nevét sem ismerte és hogy most látta életében először. De mihelyt Joseph Vernier abbahagyta az írást, Fontanet feléje fordult és azt kérdezte tőle, mikor száll föl legközelebb léghajón.

- Nem szállok már föl többé léghajóval - felelte Vernier bágyadt hangon. - Nem tudok kellő tökéletet találni, hogy gépet szerkeszthessek. Az emberek nem értik meg, hogy milyen mér-

---

⁷ Ó thébaiak! Élete utolsó napjáig - ne tekintetek írgy szemmel senkire. - Lehet-e előrelátni a sors végső játékait? - Ne mondjunk senkit boldognak halála előtt.

hetetlen előnyöket jelent az én léggömböm alakja; kicsúfolnak a légcsavarom miatt, amelyre azt mondják, hogy nagyon gyöngé. Pedig meg kell tartani a könnyűségét. Most félretoltak engem. Az egész világ Tissandier és Nadar mellett van. Épp most irtam levelet a miniszternek, de erre sem fognak felelni, mint ahogy a többire sem feleltek.

Olyan mozdulatot tett, mintha el akarná kergetni gondjait, amik megrohanták, lehajtotta a fejét és elhallgatott.

Hogy Vernier tehetsége és jelleme alkalmas volt-e arra, hogy sikert arathasson, azt nem tudtam megítélni és csak a boldogtalan embert láttam benne, akit cserbenhagyott a szerencse és ez a látvány, amely új volt számomra, fájdalommal és zavarral töltött el.

Pályaválasztás

Pályát kellett választanom késedelem nélkül. Szüleim nem voltak elég tehetősek ahhoz, hogy sokáig a nyakukon éljek. Jövőm gondja nyugtalanná és aggodalmassá tett. Hamarosan megéreztem, hogy nem fogok könnyen helyet találni olyan társadalomban, hol könnyökkel lehet csak előre jutni; ezt a művészetet nem értettem.

Észrevettem, hogy különbözöm másoktól, de nem tudtam, hogy ez jó-e vagy rossz és ez megijesztett. Végül az is fájdalmasan lepett meg, hogy szüleim nem láttak el sem tanácssal, sem ujjmutatással, mintha csak nem tudtak volna számomra fölfedezni valami alkalmas pályát. Tanácskozni kezdtem Fontanet-val, aki már beiratkozott a jogra. Azt a tanácsot adta, hogy legyek ügyvéd, bizonyosan azért, mert ezen a pályán kevésbé boldogultam volna, mint ő. Mert csakugyan Fontanet az ötgarasos trombitájával a torkában és ujsághirekkel teleragasztott agyvelejével biztos volt benne, hogy épp olyan ügyvéd lesz, mint a többi. Első pillantásra az ügyvédi pálya tetszett nekem. Szerettem az ékesszólást. Azt mondtam magamban: tehetségesen meg fogok védeni egy fiatal özvegyet, aki belém fog szeretni. Mert mindent a szerelemre veztettem vissza.

Hogy kitanulmányozzam a terepet, Fontanet-val együtt elmentem az egyetem jogi fakultására. Minthogy nagy barátja voltam szülővárosom régiségeinek és nevezetességeinek, mély tisztelettel szívtam magamba a tudós hegy⁸ porát.

Mikor a rue Soufflot végére értünk, átvágtunk azon a szép téren, amelyet jobb és balkéz felől a polgármesteri hivatal és az École de Droit erőteljes homlokzatai szegélyeznek és mely fölül a fölséges Panthéon és tökéletes ivű kupolája magasodik. Balkéz felől a Sainte Geneviève-könyvtár épülete, amelynek falai tele vannak felírásokkal, inkább valami antik utánzású óriási mauzóleumra, mint tanulmányoknak szentelt épületre emlékeztetett. A háttérből a Saint Etienne du Mont királyi temploma tárta elő pompázatos homlokzata ékszereit és a Cloître des Génovéfains hordozta ódon, elromlott csúcsíveit. Mily századok! Mily emlékek! Emberöltöknék mily fönséges épületei!

De Fontanetnek nem volt kedve, hogy bámulja a régi köveket és becipelt engem a nagy amphiteatrumszerű terembe, hol Demangeat tanár adta elő a római jogot. Sok diák hallgatta mély csöndben és oly hevesen jegyezték, hogy úgy látszott, hogy a tanár minden szavát följegyzik.

- Bugnet apó ugyanezt a tárgyat adja elő - szólt hozzám Fontanet - de alig van hallgatója. Pizskos kis öreg ember. Az orrából folyton nedv csöpög és ezt összegyűjti lepedőnagyságú piros zsebkendőjébe. Demangeat előadását nagyon sokan hallgatják, amint láthatod és nagyon becsülik is.

Demangeat nem nagyon tetszett nekem. A hangja tésztaszerűn nyúlós, az előadó modora egyhangú volt. Ebben igazam volt. De jobb ésszel megértettem volna, hogy a diákok fejtegetéseinek rendszerességét és világosságát becsülték.

Fontanet, aki sohasem tudott nyugodni és másokat sem hagyott békén, szó nélkül magával vitt engem a nagy amphiteatrumból abba a terembe, hol a jelöltek alapvizsgáztak. A vizsgálóbiztosok némi ünnepiességet fejtettek ki és olyan módon vizsgáztattak, ami hatott az ember képzelőtehetségére. Talárban ültek az asztalnál, amelynek zöld takarója bő ráncokban omlott alá; a bizottság tagjai hárman valának, mint a pokol bírái és magasan székeltek a jelölt felett,

---

⁸ A párizsi jogi fakultás (École de Droit) a beépített Sainte Geneviève-hegyen van.

aki egészen összezsugorodott és összelapult előttük. Az a bíró, aki az asztal közepén ült, terjedelmes, tekintélyes, piszkos férfiú volt. Épp ő kérdezte a jelöltek, amikor beléptünk a terembe. Minden igyekezete szemmel láthatólag az volt, hogy éreztesse hatalmát és félelmetessé váljék. Kérdéseit ünnepies köntösbe öltöztette, néha oly homályba burkolta, mint a Sphinx, a kegyetlen szűz és erős bikahangon kérdezett, amire a jelölt gyöngé és remegő lehelettel felelt. A jobbkeze felől való bíró vette át ezután a szót tőle. Ez apró, sovány emberke volt, zöld, mint a papagály és oly éles hangon beszélt, mintha ez a hang mindig a feje fölött lebegett volna. Nyilvánvaló volt, hogy a vizsgálatot úgy vezette, hogy nem annyira a jelölt tudásáról akart meggyőződni, mint inkább gúnyos nyilakat akart lövöldözni kövér professzortársa felé, akit neve említése nélkül irt körül és akire illedelmesen mérges pillantásokat vetett. A három bíró gyűlölte egymást, egyéb gyűlölet nem volt bennük. Megelégedtek azzal, hogy megrettentették a jelöltet, végül azonban képesítették és minden jól, könnyek és fogcsikorgatás nélkül végződött. Hogy teljes legyen az ünnep, megnéztünk egy vizsgát az orvosi egyetemen is. Itt egészen más volt a kép. A kövér és kopasz jelölt már nem látszott fiatal embernek. Bizonytalanul vezette boncoló kését a holttest fölött, amely előtte feküdt vigyorgó arccal; egy kis öreg ember teteme. Egy tatárhajszú tanár, aki egészen hanyatt feküdt karosszékében, ezt kérdezte a jelöltől:

- Eh, hát mi van azzal a miriggyel? Mikor kapok feleletet, ma vagy holnap?

Feleletet nem kapott. A másik két vizsgálóbiztos mellette leveleket irt vagy kefelevonatokat javíttatott. Az egyikük fején egészen szokatlan, óriási nagy doktori főveg volt, amely szőrmevel volt díszítve és inkább sapkára emlékeztetett. Fontanet-től megtudtam, hogy ennek a fővegnek a mintáját Louis David rajzolta 1792-ben; a főveget a jogi fakultás egyik vitrinájában őrizték, de a tanár úr elkérte a maga számára az egyik alkalmazottól, még pedig olyan hangon, amely nem tűrt ellentmondást. A kérdező tanár, akinek a feje mélyebb helyzetben volt, mint a lába, újra szólt:

- Mi van azzal a miriggyel?

Ezuttal feleletet kapott:

- Elaszott.

Erre a professzor azt válaszolta, hogy ez a holttest hibája és hogy a hulla ezért rossz osztályzatot fog kapni. A tanárok szabadszájú és semmibevevő modora ellenére is ez az orvosi vizsga alapjában véve tudományosabbnak tűnt föl, mint a jogi alapvizsga, amelynél az előbb jelen voltunk, és a tudomány komolysága még kiemelte a helyzet komikumát.

A vizsga-termet azzal az érzéssel hagytam el, hogy szeretnék orvos lenni. Ez a vágyam igazában nem volt elég erős ahhoz, hogy magamat hosszú és nehéz tanulmányoknak szenteljem, amelyekre nem is voltam előkészítve. Félttem, hogy mint az a kövér jelölt, én is ifjúságom végén nem fogom megtalálni a vigyorgó hulla nyakában a mirigyet és ezért lemondtam erről a tervemről, alig hogy kialakult bennem.

Azóta gyakran megbántam, hogy nem hajtottam végre tervemet. Nem ismerek szebbet a világon, mint egy Claude Bernard életét és ismerek vidéki orvosokat, akiknek tökéletes és jóságos életét irigylem. Apám a hivatását odaadó buzgalommal teljesítette, de nem óhajtotta, hogy pályáját kövessem.

Az estebéd alatt elhatároztam, hogy jogot fogok tanulni, de mikor egyedül voltam a szobámban, az éjszaka csöndjében határozottan éreztem, hogy a fukar természet megtagadta tőlem az ékesszólás adományát, hiszen soha életemben nem tudtam négy szót se rögtönözni és a legnagyobb lehetetlenségnek tartottam, hogy védőbeszédet mondjak. Minthogy sok okom volt rá, hogy ne adjam magam az ügyvédi, birói vagy közjegyzői pályára, beláttam azt is, hogy

jogi tanulmányaim a szüleimtől fölösleges áldozatokat követelnének és ezért lemondtam arról, hogy elmélyítsem a Justinianus Institutioiról és a Code Napoléonról való tudásomat. És nyomban sajnáltam, hogy nem készültem elő Saint-Cyrre. A katonatiszti pálya szépnek látszott előttem, de azzal a határozott föltétellel, hogy a nagylelkű és bús Alfred de Vigny értelmében leszek katonatiszt. Szenvedélyes olvasója voltam a *Servitude et Grandeur militaires*-nek és szinte láttam magamat, amint átmegyek a kaszárnya udvarán lassú, nyugodt lépésekkel, szivemben az odaadás és önfeláldozás érzésével, a derekamon feszes, elegáns dolmánnyal. Aztán a tiszti étkezőben megtudtuk, hogy megtörtént a hadüzenet. Imponáló nyugalommal és azzal az eltökéltséggel készültünk a háborúra, amelyet David festő tudott Leonidász és háromszáz spártai harcosának arcára írni. Elindultunk a csatába. Katonáimmal együtt nyargaltam előre, végtelen hosszú utak maradtak el mögöttünk mezeikkel, falvaikkal, erdeikkel, szikláikkal, folyóikkal. Hirtelen szembetalálkoztunk az ellenséggel. Harcoltam, de nem gyűlölködtem. Foglyokat ejtettünk. Emberségesen bántam velük és ügyeltem, hogy az ellenség sebesültjeit épp oly gondnal ápolják, mint a mieinket. Az ellenséggel való második összecsapásunk alkalmával, amely rettenetes volt, a harctéren tüzték a mellemre a kitüntetést. Szavamra mondom, szép katonatiszt voltam. Több bajtársammal együtt egy kastélyba szállásoltak el, amely magasan trónolt erdők fölött és ahol egyedül lakott egy világszép grófné, akinek a férje tábornok volt, de a tábornok durva ember volt és a grófné nem szerette. Megszerettük egymást és szerelmünk szivettépő és gyönyörűsége volt. Az ellenséget mind legyőztük és attól fogva valamennyien kedvesek lettek előttem.

Másnap reggel kétség szállt meg, hogy a katonai életet igazi mivoltában láttam-e magam előtt.

Fontanet jókor reggel fölkeresett és azzal a felsőbbbséges arckifejezéssel közeledett felém, amelyről sohasem feledkezett meg. Értésemre adta, hogy haladéktalanul be kell iratkoznom és hogy ő még aznap elkísér engem a jogi egyetem titkári hivatalába, ahol jól ismerik. Arra kértem, hogy ne fáradjon értem; megmondtam neki, hogy nem akarok jogász lenni és hogy miért nem. Meg se akart hallgatni és azt erősítette, hogy egy kis gyakorlattal épp oly jól fogok védeni, mint más és hogy ehhez nem kell valami magasabbrendű képesség. Fontanet eljárógatott az Igazságügyi Palotába, ahol ismert egy ügyvédet, aki csaknem teljesen elveszítette emlékező tehetségét és mégis jól beszélt tényérnagyságú papiros-darabkákra írott jegyzetei alapján. Hallott már olyan ügyvédet is, aki dadogott, a nyelve akadozott és azonfelül még úgy ugatott, mint a kutya és mégis kitünően ellátott egy nehéz védelmet, sőt meg is nyerte az ügyet.

- Nem mondom - szólt Fontanet - hogy valami nagy ékesszólással vagy megáldva. De kitartó munkával csodákat lehet elérni. „Labor improbus”,⁹ mint Crottu mondta, aki szemedre vetette lustaságodat. Gyakorolnod kell a dolgot, ennyi az egész. Lásd, mindjárt gyakorolhatnád is magadat. Én majd utbaigazitlak és meg leszel lepve magad is, milyen haladást fogsz tenni.

Ezt a tervet olyan hevesen utasítottam vissza, hogy ebből szerencsétlenségemre Fontanet meglátta, hogy az ilyen gyakorlás nincs ínyemre. Ezt már különben is sejtette és mikor meggyőződött róla, annál makacsabb lett. Az asztalomat, székeimet, de még az ágyamat is felforgatta, törvényszéki termet csinált belőlük; a könyveimet szétlökdöste, szétszórta a papirosaimat, felfordította a tintatartómat, a vizes korsómat kiborította a szőnyegre, aztán a fal és a mosdóasztal közé szorította, majd parancsoló hangon rám rivalt:

- Maradj ott! Az a védői emelvény. Te vagy a védő. Én vagyok a bíró és beszélni kezdel, mihelyt megadom neked a szót.

---

⁹ Labor omnia vincit Improbus = Ernyedetlen munka mindenben győz. Vergilius *Georgicá*-jából. *A fordító.*

Félelmetes volt.

Mindennap magamat is csodálatba ejtettem azzal a könnyedséggel, amellyel nem nekem való életpályákat találtam. Ebben a mesterségben kitűnő voltam. Tetszett volna nekem például a mérnöki pálya; szépek találtam, hogy a matematika szabályainak alkalmazásával és segítségével nagyszerű munkákat, mint például hidak, utak építését, gépek szerkesztését vezessem és lelke legyek ezernyi munkásnak. A mérnökök annak a kornak a társadalmában olyan előnyöket élveztek, amelyeket később nem tudtak megtartani a maguk számára. Nem voltak olyan sokan, mint máma és több pénzt kerestek. Az Odéon-színház vígjátékaiban a fiatal mérnök rendszerint vezette a bálon a cotillont, meghódította a fiatal leányok szívét és kitűnő házasságot kötött. Sajnos, a bifurkáció, amely az irodalmi szakra vezetett, bezárta előttem a tudományos pályákat. Isten veletek, hidak, utak és előnyös házasság!

Más pályát kellett keresnem.

A diplomáciai pályafutás ínyemre lett volna annál a tiszteletnél fogva, amely övezi; nagyon csábított volna az a reménység, hogy nagykövet is lehetek még és idegen udvarokban képviselhetem hazámat. Szeretettel foglalkoztam ezzel a gondolattal, de csak azért, hogy kinevessem szegény magamat; mert meg kell mondanom, hogy amilyen gúnyolódó természet voltam egész életemen keresztül, senkit sem csufoltam ki oly kegyetlenül és annyi gyönyörűséggel, mint sajátmagamat. De hogy ahhoz a szabályhoz tartsam magam, hogy minden jó tréfának rövidnek kell lennie, megelégedtem a konzuli állással és Nápoly mellett döntöttem, ahol szülővel befuttatott tengerparti nyaralóba álmodtam magamat.

Kis idő múlva meglátogattam Mouront - Mouront a kis madarakkal - aki anyjával és nővéreivel együtt a rue des Saints-Pères egyik szép lakásában lakott. Ott találtam nála a parasztos Chazalt, akinek közben bozontos, kúsza szakálla nőtt. Örömmel szorítottam meg Mouron kis forró kezét és Chazal sujkolószerűen hatalmas tenyerét. Chazal átutazóban volt Párizsban és már nagyon igyekezett vissza Sologne-ba, ahol földműves munkákat vezetett. Két jóbaráttal közöltem, hogy milyen kínokat okoz nekem a pályaválasztás.

Mouron azt kérdezte tőlem, hogy nem gondoltam-e az államhivatalnoki pályára, különösen a pénzügyminisztériumi tisztviselőségre; ezen a pályán tehetséggel, vagy protekció segítségével talán boldogulni tudnék. Azt tanácsolta, hogy próbáljak kopogtatni ezen az ajtón. Amikor megigértem neki, hogy kopogtatni fogok, közölte velem, hogy felvételi vizsgát kell tennem; ez a vizsga nem nagyon nehéz; Mouron unokafivére is letette; nem követelnek ott egyebet - azt hiszi - mint egy kis számtant, a francia nyelv ismeretét és jó kézírást.

- Ajánlom neked - mondta Mouron - hogy fordulj ahhoz a Duployer nevű emberhez, aki speciálisan erre a vizsgára készíti elő tanítványait; Duployer még fiatal, nyers, őszinte ember. Mindazok, akik a pénzügyi pályára szándékoznak menni, őt keresik föl; a rue d'Alger hetedik vagy kilencedik számú házában lakik.

Chazalnak nem tetszett, hogy az ember eltemetkezzék egy minisztériumban.

- Mi szükséged van arra - mondta - hogy rab legyél? Tégy úgy mint én, műveld a földet. Csak falun lehet jól élni. Az embernek erősen kell dolgoznia, de jól érzi magát. Én mondom neked, légy állattenyésztő. Nincs ennél érdekesebb dolog a világon. Az ember ott van akkor, ahol az élet fakad. A mezei munka csupa gyönyörűség. Rávezettek a növényfajták vizsgálatára. El sem hiszed, mi mindent nem fedeztem föl. Láttam, hogy monstruózus válfajok támadnak hirtelen és nemzedékről-nemzedékre megőrzik alakjukat. Elhiszed-e? Láttam, hogy egy cseregalagonya elveszti a tüskéit és megszázszorozza virágait a kövér földben, abbizony, öregem! Nem hazudok!

Egészen át volt szellemülve. Vadabb és erősebb volt, mint valaha. Erőtlenül megnőtt, holott Mouron egyre kisebb lett, szinte összezsugorodott, de én abban a korban voltam még, amikor az ember nem látja előre a bajokat.

Másnap bementem a rue d'Algernek abba a kis földszinti helyiségébe, hol Duployer iskolája volt. Duployer megkérdezte, kik a szüleim, egyszerre nagyon barátságos és elég hideg is tudott lenni és kijelentette, hogy együtt fogok tanulni a császárság egyik magasrangú hivatalnokának a fiával: Fabio Falcone is a pénzügyi felvételi vizsgára készül. Egyébként Duployernál nem csináltak egyebet, mint erre a vizsgára készültek elő; Duployer úgy viselkedett, mintha valami üzleti irodát és nem előkészítő iskolát vezetne. Két hétig voltam Duployer tanítványa és ezalatt Duployer egyszer sem kecsegtetett semmi reménnyel, holott Falcone sikeréről már előre meg volt győződve, pedig Falcone nem számolt jobban nálam, írásbeli munkái sokkal rosszabbak voltak az enyéimnél és a kézírása egyenesen tyúkkaparás volt. Megértettem, hogy Duployer mire alapítja sejtelmét, hálás voltam őszinteségéért és fölhagytam a hiábavaló tanulással. Később megtudtam, hogy nagyon helyesen tettem, amikor nem jelentkeztem olyan vizsgálatra, amelynek nem volt más célja, mint hogy szó nélkül kiselejtezze azokat a jelölteket, akik nem voltak eléggé beajánlva.

Én tehát - mint Paturot Jerémiás - tovább néztem állás után. Nem tudtam magamat rávenni, hogy a jó Chazal tanácsát kövessem. Szerettem a falusi életet, szerettem lázzal, szenvedéllyel, gyönyörűsége zavarral. Arra voltam hivatva, hogy mást ne is szeressek. Életem legédesebb évei benne teltek volna el. De ennek az ideje még nem érkezett meg számomra. Nem tudtam elszánni magam arra, hogy soha viszont nem látásra elhagyjam a művészetek és a szépség városát, a daloló köveket. Egyébként alapos okom volt rá, hogy ne műveljem földemet: nem volt földem. De ha már nem lehettem földműves, mert a tapasztalat megtanított arra, hogy vágyaimat a középszerűsége mérsékeljem, legalább kereskedő szerettem volna lenni. Erre az csábított, hogy tizenharmadik századbeli angol regényekben találtam kereskedőket, akik eléggé jól festettek piros vagy gesztenyebarna posztós ruhájukban a raktáruk előtt, amely tele volt ládákkal és göngyölegekkel. A Théâtre Françaisban Sedaine egyik darabjában láttam egy nagyon tekintélyes kereskedőt, aki nagy lábon élt és pompás házi köntösben járkált. Az életben is találkoztam jó megjelenésű kereskedőkkel. De már ezt kevésbé vettem észre. Szóval, kereskedő akartam lenni, vagyis inkább segéd, mert nem volt sem üzletem, sem pénzem, hogy üzletet átvegyek és azon tűnődtem, melyik szakmát válasszam. És itt kezdődött a nehézség. A kereskedelem annyi sokféle ága közül, amelyeknek sem előnye, sem hátrányait nem ismerem, melyiket válasszam? Kezemben a cégek jegyzékével kérdezgettem magamban, mi legyenek: ablakfüggöny-kereskedő, ablaküveg-kereskedő, abrak-kereskedő, agancs-kereskedő, állatkereskedő, arany-, ezüst- és ékszerkereskedő, bélkereskedő, borkereskedő, bőrkereskedő, bőröndös, bútoros, cipőkereskedő, cukorka-kereskedő...; és nem találtam kérdésemre választ. Zavaromat - elárulhatom négy szemközt - csak az mérsékelte, hogy éreztem előre, nem tudok én eladni se ablakfüggönnyt, se ablaküveget, se abrakot, se agancsot, se állatot, se aranyat, se bőrt, se bőröndöt vagy bútort. Ez a tudat megszabadított a választás zavarától, de viszont kétségbe is ejtett.

Kínjaimból az a perc váltott meg, amelyre a legkevésbé számítottam. Ez az esemény egy szombat délután négy óra húsz perckor történt meg velem. Ebben az időben a quai de la Conférence nevű rakparton járkáltam, amely akkor vidékiesebb, elhagyottabb és szebb volt, mint ma, amikor egyszerre szembetalálkoztam Louis de Ronchaud úrral, aki a Ternes-negyedből jött, ahol egy kis, könyvekkel és metszetekkel teli, lakása volt. Nagyon szerettem Ronchaud urat, de ritkán látogattam meg, mert nem hittem, hogy a velem való beszélgetés nagyon érdekelné. Lehet, hogy néhány abból az időből való emberben, aki még életben van, megmaradt ennek a kiváló embernek az emléke. Anélkül, hogy ismerném őket, velük együtt érzek. Louis de Ronchaud az utókorra költeményeket hagyott, amelyek lelke szépségét

tanusítják és nagyon becses könyveket a görög művészetről, amelyet lelkesedéssel és bölcsességgel szeretett. Lamartine, aki barátja volt, a Cours familial de Littérature egyik számát Ronchaudnak szentelte. Abban az időben, hová emlékezetem most visszaszáll. De Ronchaud úr nem volt többé fiatal ember, de öreg sem. Aki ismerte őt, jól tudja, hogy hosszú életének egyik szakában sem volt öreg, mert a szíve mindig szeretett. Hajának szinehagyott bozontjai közül még néhány aranyhajszál csillogott elő. Homlokának finom bőrét mindenféle rózsaszínű erek márványozták. Bajuszában kihamvadott régi tüze. Eleganciával viselt egy francia szabású frakkot, amely tele volt pecséttel és viseltes volt egészen. A hangja meleg volt és előadó modora, ha kissé nehézkes volt is, tetszett és vonzott. Nagy lelkesedéssel beszélt nekem egy római mozaikról, amelyet akkor fedeztek föl Lambessában és amelynek vízfestésű másolatát megkapta. Beszélt a második császárságról, amelynek bukását várta és megjósolta, érdeklődését fejezte ki valamelyik, nem tudom milyen új könyv iránt, ami akkor nagy port vert föl és már búcsúzott, már elmenőben volt, amikor hirtelen visszafordult hozzám:

- Szeretném megkérni önt, hogy látogasson meg, - szólt hozzám - beszélni valóm van önnel. Egyik nagy kiadóvállalatnál én és barátaim a festők életéről szóló munkát adunk ki, amely folytatásokban jelenik meg és hivatva van rá, hogy pótolja Charles Blanc művét, amely már elavult. Nagy vállalat az, amibe belefogtunk. Ön nagy szívességet tenne nekünk, ha segítene az összeállításban, a kefelevonatok kijavításában és a szükséghez képest ön is dolgozna belé, szóval a mi kiadványunk körül olyan tisztet vállalna, amilyen egy segédszerkesztőé a folyóiratoknál. Sokat kell majd dolgoznia és mindennap, de ez a munka érdekelni fogja. A kiadó honorálni akarja az ön munkáját és önnek rendelkezésére bocsát egy dolgozószobát az üzleti helyiségében.

Három nap múlva már megvolt a nagyon kellemes állásom és ha nem is szólt egész életre, de legalább eléggé izlésemnek való munkához juttatott és a Saint-Germain negyed egyik nagy könyvkereskedőjénél elfoglaltam kis szobámat, amely Saskia, Lavinia és a »Szakadt keztyűs férfi« nagyalakú fényképeivel volt díszítve.

Ingres úr

Szenvedélyesen szerettem a művészetet. Ha a Louvreba akartam jutni hazulról, csak át kellett mennem a Szajna másik partjára, így csaknem mindennap ott voltam és elmondhatom, hogy ifjúságomat fényes palotában töltöttem. Igazságot kell szolgáltatnom tanárainknak, akik megismertették velem a görög szellemet, amelyet ők maguk nem értettek meg. Órákhosszat voltam a Campana-múzeumban, amelyet akkor nyitottak meg és a görög vázák termében, amelyet inkább az etruszk vázák termékének lehetett nevezni. A termet díszítő festményeket tanulmányozva kaptam kedvet a szép formákhoz és így jutottam anélkül, hogy sejtettem volna, Ingres lángeszének megértéséhez.

Nem lehet azt mondani, hogy Ingres visszahozta nekünk a régiek rajzművészetét, amelyet alig ismerünk. Ingresnek nem ez volt a célja. Modorát korától kapta, de van a görög műrekekben valami izlés, amit csak Ingresnél lehet megtalálni. Egy húsz éves fiatal lélek lelkesedése bőséges és sokféle. Bámultam Delacroix-t. A Saint-Sulpice-templomban az angyalok kápolnája csodálattal töltött el és amikor azt mondták, hogy a falfestészetben kevesebb relíeffre és több nyugalomra van szükség, én azt gondoltam magamban, hogy gyönyörűséges örület volt, hogy Delacroix húsz négyzetlábnyi területen összefogott hatalmas oszlopsorokat, lovakat, angyalokat, hegyeket, sűrűlombu fákat, ragyogó szemhatárokat, az eget. Hálát adok az isteneknek érte, hogy nem értettem félre Delacroix-t. Ingres azonban erősebb érzésre ihletett: a szeretetre. Tudtam jól, hogy művészete sokkal magasabb, semhogy elérhető volna könnyen és örültem, hogy belé tudtam hatolni. Erre a csodára csak a szeretet képes. Megértettem Ingres rajzát, amely eléri a tökéletes szépséget, amennyiben szorosan a természethez simul; szerettem festményeit, amelyek valamennyi közül a legérzékenyebbek, leggyönyörűsebbek és nagyszerű méltóság van bennük. Ingres kétszáz lépésnyire lakott a lakásomtól a Voltaire-rakparton. Ismertem őt látásból. Akkor már több volt, mint nyolcvan éves. Az aggkor, amely összeomlást jelent a rendes embereknél, apotheózissá lesz a lángeszű embereknél. Valahányszor Ingres-rel találkoztam, úgy éreztem, mintha remekműveinek díszmenete követné és meg voltam hatva.

És egy nap a Châtelet-színházban voltam, ahol először adták a *Varázsfuvola*-t Nilsson Krisztinával a főszerepben, Zenekari ülésen volt. Jóval a függöny felgördülése előtt a nézőtér tele volt. Láttam, hogy Ingres úr felém közeledik. Ő volt az bikaszerű fejével, átható tekintetű szemével, amely fekete maradt, alacsony termetével és vastag nyakával. Ismeretes volt, hogy szereti a zenét. Rögtön megértettem, hogy mivel minden színházba szabad belépése volt, bejöhett a nézőtérre és ott helyet keresett, de nem talált. Én föl akartam ajánlani az enyémet, de ő nem hagyott rá időt.

- Fiatal ember, - szólt hozzám - adja át nekem a helyét, én Ingres vagyok.

Boldogságtól sugárzón keltem föl a helyemről. A fölséges öreg úr engem tisztelt meg azzal, hogy kiválasztott arra, hogy átengedjem a helyem Ingres úrnak.

A francia festőiskolából van még egy művész, aki fölfedezett valamit az antik szépségből. Ez Poussin: ő klasszikus a jeleneteinek elrendezésében, alakjainak mozgásával és stíljével. De csak Ingres úr tudta visszaadni rajzában a pogány szenzualizmust. Nem az archaeologia nagyon bizonytalan eszközeivel talált rá a régiekre, hanem a lángelme szárnyalásával.

Bagration Mária

Nem volt valami megvesztegető külsőm, rosszul is táncoltam; a beszélgetésben természetem vagy a komolyabb gondolatok, vagy a burleszk képzeletek felé vitt, de sohasem a könnyű ötletek felé, amelyek tetszenek; mindig valami szélsőségre törekedtem, vagy ostobább, vagy okosabb voltam, mint a többi ember és mindkét esetben elviselhetetlen; szerettem a nőket, de sokkal viharosabban, semhogy megmutathattam volna és ez félénkké tett női társaságban; megannyi ok arra, hogy az ember ne boldoguljon az életben. Láttam jól, hogy több család, ahol bemutattak, nem hívott meg többé. Volt mégis egy szalon, ahol úgy látszott, nem néztek rám rossz szemmel: ez Airiau mérnök feleségének szalonja volt; Airiau abban az időben kezdett gazdagodni. Airiauné a Vendôme-téri diszes lakásában művészeket, tudósokat és üzletembereket látott vendégül, azonkívül különböző rangú nőket, akik mind ékszerek ragyogásával és a krinolin felségességével páváztak. Azt hiszem, sok zsidó járt oda, de nem keltettek figyelmet; akkor ily kevésbé volt még meg az antiszemitizmus Franciaországban. Többet mondok. Tisztelték a zsidókat, mert mint a Fouldok és Péreire-ek a juliusi kormányban és a második császárság kezdetén a legmagasabb tisztségeket töltötték be a kormányzatban. Ebben a szalonban idegenek is: törökök, osztrákok, németek, angolok, spanyolok, olaszok szívesen látott vendégek voltak és senkinek sem volt ez ellen szava. Párizs III. Napoleon alatt a világ vendégfogadója volt. Szíves pompával fogadták Párizs vendégeit, akik eljöttek a világ minden országából. Csirája sem volt az idegengyűlöletnek, amely később beárnyékolta a harmadik köztársaságot, nyoma sem volt gyűlöletnek, gyanakvásnak, amelyek a vereség mérgezett gyümölcsei voltak és amelyeket ötven év múlva a győzelem megsokszorozott úgy, hogy most már nem is fognak elmúlni soha. Airiauné szalonjában nekem a legjobban tetszett maga Airiauné, aki csinos, bár nem feltűnő szép, vékony, finom, jól beszélő asszonyka volt és velem szimpatizált. És egy nap, amikor meglátogattam Airiaunét, háza ismerősei közt, akiknek nagyobb része török volt, egy hölgyet találtam, akit még nem ismertem; Airiauné bemutatta nekem: Bagration Mária hercegnő. Szinte alig láttam meg, szemem megzavarosodott, nem tudtam egy szót se szólani. Egyszerre úgy éreztem, hogy én vagyok a világ legszerencsétlenebb embere. Egy percig elvesztettem érzékeim uralmát, minden tehetségemet, önuralmam, eszemet, mert egy nővel álltam szemben, akitől - éreztem - oly távol vagyok, mint amennyire emberi lénytől távol lehetek. Máskor mindig meg tudtam figyelni valamely toalett részleteit, ezuttal csak azt láttam, hogy a hercegnő fehér ruhát hord, nyakán gyöngyfűzér van, a karja meztelen, de még ezt se láttam egészen határozottan. Meleg, hallatlanul kedves eleganciája elfátyolosította a tekintetemet. Csak lassankint vettem észre, hogy sötétes gesztenyeszínű haja van, a szeme fekete aranypontokkal csillámos, arcszíne egyenletes, termete magas, szépsége kifeslett és telt formájú. Remegésbe ejtett a hangja, amely lágyan cirógatott és gyönyörűségesen a szívem hasogatta, különös hang volt, kissé barbár, éneklő. Nem tudom, mennyi ideig álltam előtte anélkül, hogy szólani tudtam volna. A szalon szinte észrevétlenül megtelt emberekkel. Mellettem épp egy Milsent nevű úr állt, aki eléggé tetszett nekem és akivel bizalmas lábon álltam. Nem tudom már, hogy Milsent milyen témát pedzett és hogyan tért rá Bagration hercegnőre; ellenben emlékszem beszélgetésünk folytatására. Milsent, mikor megtudta, hogy sohasem hallottam Bagration hercegnőről, nagyon meg volt lepve. Ő maga csak annyit tudott, amennyit az emberektől hallott és azt összefoglalva elmondta:

- Orosz hercegnő, elvált az urától, aki folyton utazik. A hercegnő, amint hallottam, Párizsban az édesanyjával együtt lakik, aki ether-ívó és akit még soha senkisé sem látott. Azt hiszik róluk, hogy gazdagok, de kétség forog fenn, hogy igazi Bagration hercegnők-e. A hercegnő szobrász. Élete rejtély. Ön milyennek találja?

Nem tudtam felelni. Milsent úr folytatta:

- Hát ha már be van neki mutatva, látogassa meg. Minden nap öt órától kezdve fogad műtermében a Basse-du-Rempart-utcában. Nagyon érdekes emberek járnak hozzá. Turgenyev, Viardot úr és a felesége, Alexandre Max zongoraművész és nagyon érdekes hölgyek.

Föltettem, hogy nem látogatom meg a hercegnőt és ezt meg is fogadtam; de jól tudtam, hogy el fogok menni hozzá és a Basse-du-Rempart-utca már szinte le volt fényképezve a szememben.

Mikor a hercegnő teához ült, közeledtem feléje; mindig olyannak láttam, mintha felhők közt trónolna, de vonásai határozottak voltak, mint jelleme; mozdulatai szélesek, kissé hevesek voltak, de ritmikusabbak és zenésebbek, mint más nőké. Leginkább meglepett, szinte megdermesztett arcának közömbössége; ez a szép arc oly zárkózott volt, mint a sír. Ha le akartam volna írni magam számára azt az érzést, amit ez a nő keltett bennem, azt hiszem, ezt mondtam volna: gyűlöletet érzek iránta, de lefegyverzett, csendes gyűlöletet, amely oly szép, mint a tárgya. A hercegnő korán elment. Mikor eltávozott, az volt az érzésem, hogy nem szakadtam el tőle és hogy azontul, bárhol is lesz, a közelemben lesz.

És most már csakugyan olyan tisztán láttam magam előtt, ahogy nem tudtam látni, amikor szemben álltam vele. Visszaemlékeztem minden porcikájára; magam előtt láttam kis homlokát, amelyet szinte egyenes vonal kötött össze orra tövével, szemebogarait, amelyeknek fekete egén mintegy olvasztott arany uszált, orlyukainak gögös szárnyait, félig nyitott ajkát, amelynek két piros ívét az egyedüllét csókjai közül a legédesebb fűzött össze, fehér és hatalmasan szép nyakát, széles keblének szétálló halmait. Ő, gyűlölttem ezt a nőt, hogy magával vitte életemet anélkül, hogy tudná és nem hagyott helyette mást bennem, mint valami fantómot, mert egy pillanatig se áltattam magam azzal, hogy valaha is valaki leszek ennek a nőnek a szemében; abban az időben nővel szemben olyan féltékenységet éreztem, amelyből csak hosszú idő múlva tudtam kigyógyulni; de a hercegnővel szemben nem féltékenységet éreztem, hanem borzongást, szent iszonyatot. Airiauné, amikor elbúcsúztam, epésen szólt hozzám;

- Viszontlátásra, uram. És máskor hozza el magával a vidámabb arcát.

Akkor vettem csak észre, hogy bajom sokkal nagyobb, mintsem hittem volna, mert elárultam mások előtt és zavarodottságom jeleit a nyilvánosság elé vittem. Le voltam sujtva. De még szomorúbb lettem, amikor hazatértem szobámba, amely nem volt szép, de szerettem; ezúttal utálattal töltött el. Mindaz, ami nem volt az a nő, unalmas vagy gyűlöletes lett előttem és nem tudtam, hová szállásoljam el a fantómot, akit magammal hoztam.

Másnap reggel viszontláttam ezt a fantómot.

A Bibliothèque Nationale-ba mentem és könyveket kértem ki, amelyekre szükségem volt. Kis cikket kellett írnom Paolo Ucelloról. Képtelen voltam gondolkodni, mert nem voltam ura az eszemnek, feladatomat mégis illően elvégeztem és így tudtam meg, hogy valamelyes szellemi munka sikeréhez elégséges az ismereteknek gépies alkalmazása, ha az embernek természetes hajlama van hozzá és hogy igen gyakran az ember csak gyáva lustaságból várja az ihletet. Ez május 6-ikán volt; tizennegyedikére tűztem ki a Basse-du-Rempart-utcai műterem meglátogatását. Mialatt ezt a napot vártam, öröletem napról-napra jobban alábbhagyott és egyre kedvesebb lett. Éreztem, hogy nincs igazam, ha fölkeresem azt, aki nálam hagyta az árnyékát, de nem foglalkoztam tovább ezzel a gondolattal. Május 14-ikén különös gonddal öltözködtem föl és a legtisztább nyakkendőmet kötöttem föl. Két nyakkendő-tűm volt; az egyik félig kinyitott, zománctól való virágot ábrázolt két aranylevél közt; a másik egy Nagy Sándor-érem utánzata volt Jupiter-Ammon fejével. Az érmet választottam mint művésziesebb dolgot. Amikor eszembe jutott, hogy milyen hallgatag és félszeg voltam a Bagration hercegnőnek

való bemutatásom alkalmával, azt hittem, hogy a hercegnő nem fog rám ismerni és nem fog fogadni. De mit bántam én! Nem kellett félnem semmitől, mert nem reméltem semmit. A ház, ahol a hercegnő lakott, alacsony volt, kis lépcső vitt föl a harmadik emeletre a műterembe. Beléptem. Mária úgy fogadott, mintha mindig ismert volna és anélkül, hogy letette volna mintázó fáját, elnézésemet kérte, hogy agyagtól maszatos kezét nyújtja. Szürke blúz volt rajta, amely egyenesen omlott alá. Ez a blúz értékes és áruló meglepetés volt számomra abban az időben, amikor a nők öltözködése nem követte természetes alakjukat, hanem a szabónőnek építménye takarta el testi szerkezetüket. Ma meg se lehet érteni, milyen magasztossá tett olyan nőt, mint Bagration Mária, az a durva zubbony, amely szinte messze elszárnyalt vele a hétköznapiaságból a nimfák és istennők boldog világába. A bőre már nem volt oly aranyszínű, mint mikor a gyertyák és lámpák fényében láttam; de a műterem világossága, amely a mennyezetről esett alá, megszakítás nélkül ömlött végig homlokán és orrán, amelyek egy síkban voltak és arcát istennői tisztaságúvá tették. Mária akkor fejezte be Viardot úr mellszobrát; Viardot öreg úr volt és mialatt modellt ült, elbóbiskolt. Mária el-eltávolodott művétől, hogy jobban megítélhesse, aztán ismét közeledett feléje, hogy dolgozzék rajta; mindezt eléggé apró lépésekkel tette, amelyek enyhe rövidlátóságára mutattak. Nekem úgy látszott, hogy művében erő van és egy kis nyersség. A műterem zsúfolva volt gipszszobrokkal, régi szentképekkel; perzsa szövetek is voltak ott hanyagul odavetve. Viardot úr, akivel azelőtt már többször találkoztam, nem volt egyedül a hercegnővel. Három férfi, az egyik fiatal, a másik kettő öreg, divánokon ültek, amelyeken párnák tornyosultak. Én eleinte nem tudtam, hogy kik ezek az urak, mert a háziasszony nem mutatott be senkit. Az urak cigarettáztak és keveset beszéltek. Mintegy húsz perc óta voltam már a társaságban, amikor Bagration Mária egy magas szőke fiatal emberhez fordult:

- Cyrill - szólj hozzá - játsszon nekem valamit.

A fiatal ember zongorához ült és csodálatos virtuózitással játszott. Az a szégyen ért, hogy nem tudtam, mit játszik. Elolvastam a partitúrát: Chopin, Scherzo. Elnéztem annak a nőnek a mozdulatait, aki számomra a világ legszebb zenéjét jelentette. Mikor Viardot úrnak többé nem kellett modellt ülnie, Bagration Mária vizes vászonronggyal takarta be az agyagszobrot; az öreg úr megrázkódott és lassankint magához tért dermedtségéből. Viardot úr nagy műbarát volt és nagyon becses könyveket írt a spanyol festészetről. Mint ember is kiváló volt. Jóságosan kívánt szerencsét ahhoz, hogy a festők életéről szóló nagy munkán dolgozzam. Viardot, aki kora egyik legtükrösebb énekesnőjének volt a férje, gratulált Balasov Cyrillnek tüzes és szenvedélyes játékához. Tőle tudtam meg, hogy hívják a fiatal zongoraművészt. Új világ volt ez a számomra, amelyből senkit sem ismertem még. Elbúcsúztam Bagration Máriától anélkül, hogy két szót váltottam volna vele.

Nem ismertem őt és lehet, hogy nem is akartam megismerni. Sokkal okosabb voltam, semmint azok előtt látszom, akik ezt a történetet olvassák; sokkal okosabb voltam, mintsem magam hittem volna és ellestem Érosz titkát, amely abból áll, hogy az igazi szerelem akarja a titokzatosságot. Az ember igazán csak azt szereti, amit nem ismer. Milyen úton értem el ehhez a megközelíthetetlen igazsághoz? Enyém volt mindaz, amit a szerelemben el lehet érni: egy fantóm. A fantómmal sétáltam Meudon és Saint-Cloud erdeiben. És boldog voltam.

Meglátogattam Airiaunét, aki oly kedvesen fogadott, mint rendesen, de nem szólt egy szót sem Bagration hercegnőről. Milsent úr, akit szintén ott találtam, fölhasználta azt a percet, amikor nem figyeltek ránk és megkérdezte tőlem, járok-e a Basse-du-Rempart-utcai műterembe. Azt feleltem, hogy járok, de ritkán.

- Nem ért a vendégfogadáshoz, - szólt Milsent - vad nő az...

A Basse-du-Rempart-utcai műteremben való látogatásaimban nem volt nagy változatosság. Valahányszor átléptem a műterem küszöbét, olybá tűnt föl előttem, mintha más bolygóra

kerültem volna. Egyízben egyedül találtam Bagration Máriát, aki mintázó állványa előtt állt és egy kis meztelen női figurát simítgatott ujjával. Művészetéről akartam vele beszélni és hogy elkerüljem az olcsó dicséreteket, gratuláltam neki ahhoz, hogy valami határozottság van a művészetében, ami nőknél ritka. Látszott, hogy tetszik neki az, amit mondok, de a beszéd további fonalát elejtette. Én tovább akartam szőni a társalgást és a görög művészetéről beszéltem, amelyet rajongva csodáltam. Mária nem figyelt rám, mialatt elkalandoztam ezekbe a messzi régiókba és a társalgásunk ezúttal végképp kútba esett. Hagytam, hogy Mária békében dolgozzék és hallgattam. Húszpercnyi hallgatás után rámutatott egy könyvre, amely az egyik divánon hevert és kért, hogy olvassam föl belőle azt a helyet, ahol behajtotta a lapot. Plato nagyon közönséges kiadásának egyik kötete volt ez, amelyet valamelyik tanár fordított le franciára. A könyv a *L a k o m a* egyik helyén volt behajtvva, amelyet fennhangon felolvastam:

„Bár sok szép cselekedet van a világon, csak kevés van olyan, amely az alvilágból kimentette azokat, akik oda szálltak; de Alkestis cselekedete oly szépnek tűnt föl az emberek és az istenek előtt, hogy az utóbbiak, akiket elbűvölt bátorságával, visszahívták őt az életbe. Ennyire becsülik a nemes és áldozatkész szerelmet még az istenek is!

Nem így bántak el Orpheus-szal, Oeagrus fiával. Visszaküldték az alvilágba anélkül, hogy teljesítették volna kérését. Ahelyett hogy visszaadták volna feleségét, akit keresett, csak egy fantómot mutattak neki, mert mint afféle zenész, nem volt bátor ember. Nem tett úgy, mint Alkestis és nem halt meg azért, akit szeretett, hanem fejébe vette, hogy elevenen fog alászállni a pokolba. A fölháborodott istenek megbüntették gyávaságáért és nők keze által pusztították el.”

Felolvasásomat azzal a szenvedélytelenséggel hallgatta végig, ami minden dolgában jellemezte. De az utolsó mondatnál félbeszakította felolvasásomat és megjegyezte a következőt:

- Plato tehát tudta, hogy a nők bátrabbak, mint a férfiak. De hát akkor a *L a k o m á*-ban a szerelemről való elméletét miért alapítja épp az ellenkező eszmére?

Tovább olvastatta velem a szöveget. Egy negyedóra mulva egy orosz hölgy jött, akit - amint azt rögtön megtudtam - Scherer Natáliának hívtak. A két nő megcsókolta egymást és nagy barátságot mutattak egymás iránt. Natália mintegy harmincöt éves lehetett, erőteljes termetű, pompás testű nő volt; pisze orra, kiugró arccsontjai a faun nők szilaj szépségével ruházták föl.

Félévig jártam Bagration Mária házába anélkül, hogy bizalmasabb ismeretségbe jutottam volna azzal a nővel, aki fogadta látogatásaimat, anélkül, hogy meg tudtam volna szokni szépségét, amelynek fénye mindig megvakított. De ez a nő, aki oly idegen volt rám nézve, ha közeledtem feléje, bizalmas kedvesemmé vált, ha nem volt a közelemben. Valahányszor megszökhettem és elmenekülhettem abba az erdőbe, amely Versaillest veszi körül, magammal vittem őt. Megmondhatom, mert igaz. És kart karba fűzve andalogtunk titkos utakon, mámorosan az örömtől és fájdalomtól.

Egy nap ezt olvastam az ujságban:

„Bagration Mária hercegnő tegnap éjjel meghalt Basse-du-Rempart-utcai lakásán.”

Az ujság egy szóval sem mondott többet. Sokkal kevésbé ismertem azt a nőt, aki most eltávozott a világból, semhogy megsirathattam volna halálát és mégis meg voltam semmisülve. Mintha az ég szakadt volna le, mintha a föld nyílt volna meg hirtelen és elnyelte volna egyetlen kincsemet, elpusztította volna azt, aki számomra a világ minden szépségét jelentette.

Viardot úrhoz futottam. Ott találtam nála Balasov Cyrillt, a zongoraművészt:

- Ez a halál?!? - kiáltottam föl.

Cyryll hangja visszhangszerűn felelt:

- Ez a halál!

- Bagration Mária öngyilkos lett - szólt Viardot - és olyan módon, ami ritkaság nőknél. Reggel halva találták meg. Ágyában, fehér ruhában feküdt, gyöngyös nyakékkal a nyakán, jobb halántékát golyó fúrta át és kezében ott volt a pisztolya.

Azt kérdeztem, hogy mi készíthette az öngyilkosságra.

- Az anyja elmebajos, - felelte Viardot - az apja, Bagration tábornok, szintén öngyilkos volt. Bizonyosan volt valami indító ok. De én nem tudom.

Cyryll sokáig lengette hosszú karjait, végül megszólalt:

- Az emberek azt beszélték róla, hogy sokféle és különböző szerelmei voltak. Különös dolog, hogy azok, akik rendszeresen jártak hozzá, mint én is, nem ismertük egy szerelmesét sem. De mit lehet tudni? Menjünk és vegyünk tőle búcsút.

A szobrász-műterem ravatalos szobává volt átalakítva. Bagration Mária egy ágyon pihent, halántékán kerek folt rajzával. A viaszgyertyák fénye életet vitt az arcába. Csak tragikus sápadtsága árulta el a halált. Vonásain ott lebegett a szenvedélytelenség, amit életében állandóan mutatott, talán azért, mert mint a régiek, ő is azt tartotta, hogy a szépségnek ellensége a kifejezőség. Habos fehér ruhába öltöztették. Anyja ott ült a közelében, soványan, kuszált hajjal és boszorkaszerű pillantásokat vetett maga körül. A ház barátai kis csoportokban érkeztek és lassan eltávoztak.

A Múzsák Színháza

Airiauné társaságában találkoztam egy nagyiparos fiával, Victor Pellerinnel, aki szenvedélyesen szerette a színházat; vastag, testes fiú volt, mindig izzadt és szuszogott, a szeme mindig kidülledt, kolerikus és barátságos ember volt. Valamelyik nagy gáztársulattól, nem tudom mily föltételekkel, kapott egy hatalmas termet Bercyben, ott színházat rendezett be és előadásokat tartott. A színháznak volt színpada, voltak diszletei, színfalai és színészöltözői. A színház neve Théâtre des Muses volt és ha el is hanyagolták benne Euterpe és Terpsichore művészetét, buzgón hallgatták meg Thalia és Melpoméne tanításait. A színház neve így jogosult volt; de túlságosan klasszikus stílú volt az akkori korhoz, amelyben a romantikus izlés még mindig uralkodott és így nem igen vonzott volna közönséget, ami nem is volt oly nagy baj olyan színházban, hová ingyen és csak meghívóval lehetett belépni. A színház nevét szépnek találtam. A színészek társaságbeli emberek voltak, Victor Pellerin barátai. A női tagok hivatásos színésznők voltak, az Odéonnál vagy egyéb párizsi színháznál voltak alkalmazva és volt köztük két Comédie Française-beli is. Minimális föllépti díjért kapott Pellerin színésznőket, akik nem voltak ügyetlenek és kitűnő munkát nyújtottak. A kövér fiúban, akiben a jó színigazgató minden képessége megvolt, különösen a legfőbb erény, a takarékoság volt meg. Meg kell adni, erre a takarékoságra nagy szüksége volt, mert színháza, amely semmit se hozott, nagyon sokba került neki. Nem futotta azokból a jövedelmekből, amiket családjától kapott. Kértem, van-e még oly művészet, ahol ily kevés költséggel olyan jó erőket kapott volna?

Különös körülménynek köszönhettem, hogy résztvehettem a Múzsák Színházának próbáin. Mondtam már, hogy Victor Pellerin kitűnő színházigazgató volt. Nagyon megvágotta a darabjait. Minthogy minden színdarabot csak háromszor játszottak, nem kellett tekintettel lennie a nagyközönség izlésére. Mikor én megismerkedtem vele, már bemutatott többi közt olyan darabokat, amelyeket máshol nem lehetett látni: Ben Jonson Alchimistá-ját, Goethe első Faust-ját, Marivaux Les sincères-jeit. Aztán az az ötlete támadt, hogy előadatja Aristophanes Lysistratá-ját, ami akkor még egészen új gondolat volt. Ne felejtjük el, hogy régmúlt időről beszélek. Minthogy Pellerin tudta, hogy szenvedélyesen érdeklődöm a régi Görögország irodalma és művészete iránt, azt gondolta, hogy én hasznos tanácsokkal szolgálhatok neki Aristophanes párizsi színrehozatalában és meghívott az előadásra, amely este volt. Én szorgalmasan jártam a színházba, nem azért, mintha azt hittem volna, hogy Pellerin valami hasznomat láthatja, hanem mert tetszett nekem a dolog. Goethe, aki szerelmes volt a színházba, azt mondta, hogy közepes darab gyöngén megjátszva csodálatos előadást tesz ki. Én is úgy gondolkodtam, mint ez az isteni ember. És gyönyörűségem a próbákon kezdődött, hol mozdulatok és szavak összevisszaságából lassankint kialakul az érdekes akciók jól rendezett sora. Szép dolog, hogy férfiak és nők - akik alapjában véve olyanok, mint a többi férfi és nő, náluk nem rosszabbak és épp oly önzők, gyűlölködők, féltékenyek és egymásnak a lehető legrosszabbat kívánják - a színpadon buzgalommal dolgoznak a közös érdekért és kitartó munkával elérik azt a szerencsés együttest, amelynek kölcsönösen alárendelik magukat. Lysistrata szerepét Marie Neveux, az Odéon tagja, a mi legjobb és legszebb, mesterségesen szőke és fekete bársonyos szemű vígjátéki színésznőnk játszotta. Ő jelentette az esőt és szép időt a Múzsák Színházában.

- Én a hölgyek közül egyiknek se kedvezek - mondogatta Victor Pellerin. - Ha kedveznék, nem tudnám többé őket vezetni.

Méltatlan kijelentés olyan jó színigazgató szájából, mint Pellerin volt. Az igazság az volt, hogy kedvezett Marie Neveux-nek és sok vesződsége volt társulata vezetésével. Ezért volt haragos és elégedetlen külsejű, ezért volt homloka mindig ráncos és ezért dagadt ki szeme a

fejéből. De nem kedvezett volna senkinek és nem bajlódott volna olyan mesterséggel, amelyben lépten-nyomon számtalan és mindenféle nehézség támad, ha épp emiatt nem szeretne volna mesterségét és azért is, hogy kedvezéseket adhatott. A színészeknek, a barátainak is megvoltak a maguk kedvencei. És az egyik kedvezése zavarta a másik kedvezését, de végül minden rendbejött. Nekem is az első naptól fogva volt kedvencem. Lam pito, a lakedemóniai nő, akinek szerepét Jeanne Lefuel, az Odéon tagja játszotta. Maga a szerep jelentéktelen. Jeanne Lefuel arra kért, hogy írjak neki „betét”-et és nem kért hiába. Szerelmes gyöngeségem gyászos következtése lett, hogy beletoldottam Aristophanes szövegébe. Mentségemül szolgáljon, hogy Lysistrata a Múzsák Színházában olyan módosításokon ment át, hogy maga Aristophanes se ismert volna rá, ha csodaképp jelen lehetett volna. De miért keressem a mentesítést másutt, mint Jeanne Lefuel szemében. A szeme szürke volt, de nem is szürke, hanem olyan, amilyen szürkét még nem láttak és nem is fognak látni; könnyed, nedves, finom, napsugaras, átszellemült szürke szem, amelyben alig észrevehető fénylő pontok lebegtek, fölszínre kerültek, elmerültek és újra megjelentek. Jeanne Lefuel nem volt oly üde, diadalmasan és szemtelenül fiatal, mint Marie Neveux; de szebb termetű volt, ami a számára a legtöbb férfi szemében nem jelentett valami nagy előnyt. Mert a férfiakat elsősorban az arc vonzza és a többi fölött elsiklanak. Ki mondta ki ezt az igazságot? Ennek a tudománynak egyik mestere: Casanova. Hozzátehettem volna, hogy csak kevés ember tud ítéletet mondani a formák szépségéről. Én magam nagyon hálás voltam Jeanne Lefuelnek, hogy úgy volt alkotva, ahogy alkotva volt.

Lampito szerepe betoldásaim ellenére is rövid maradt. Jeanne Lefuelnek tehát sok elvesztegetni való ideje volt és ezt az időt velem együtt vesztegette el. Beszélgettünk. Ehhez azonban az kellett, hogy messze elkerüljünk a szinpadtól. Mert Pellerin, ha a legkisebb zajt is meghallotta a színházban, lángoló dühre gerjedt és vadul üvölni kezdett. Jeanne Lefuelnek csak két szót kellett mondania, hogy engem boldoggá tegyen. Természetes jó esze volt és talán többet olvasott, mint más színésznő, de nem ezt szerettem benne. A beszélgetésben rendszerint a téma engem nem érdekel; kis vagy nagy emberrel szívesen állok szóba, de azt akarom, hogy a beszélgetés az én ízlésem szerint való legyen, amely nem túlságosan fölcsigázott: egyszerű szellemű emberek is ki tudnak elégíteni, viszont kiválóságokkal megeshetnek, hogy borzalmasan vétenek ízlésem ellen. A nők beszélgetése többnyire nem felel meg nekem. Ritkán esik jól a velük való beszélgetés, de ha aztán jól esik, akkor örültem szeretem. Hogy őszinte legyek, nem szeretem, ha a magánéletben korrektül beszélnek. Ezt hagyjuk csak a konferenciákra. Az előadás - ha szabad így szólnom - olyan, mint a festmény, megkomponált és befejezett kép. A beszélgetés ellenben kisebb vázlatok sorozata. Nos, az én ízlésem a társalgásban olyan, mint a rajz tekintetében. Azt kívánom, hogy a vázlatok legyenek könnyedek, gyorsak, bevésődők, marók, túlzottak. Azt kívánom, hogy lépjenek át a kiszabott határt, sértsék meg az igazságot, hogy annál inkább éreztessék. Ugyanezt kívánom a társalgástól; gyönyörűségemre szolgál, ha tréfás ötleteket sorakoztat föl. A nagyvilági hölgyek társalgása rendszerint nem ilyen. Jeanne Lefuel ötletes beszélgetése természetesen és könnyedén folyt. Olyan volt, mintha egy Daumier-album egy oldala tárulna föl és ez abban a korban volt, amikor a szalónok hölgyei szüntelenül a *Revue des deux Mondes* oldalait tárták föl előttük. A témák, amiket Jeanne Lefuel megpendített, igaz, jelentéktelenek voltak, de az a vonal, amivel megrajzolta, végtelen nagyvonalúvá tette őket. Legtöbbször kulisszák mögött való eseményekről, színházi és szerelmi vetélkedésekről, haragokról, féltékeny feleségekről, színésznők barátkozásairól, szakításairól, kibéküléseiről beszélt; ritkábban színésztrefákat mondott el, mint például ezt: Andromachének, Hektor özvegyének kezébe a szinpadon szereplő Pyrrhus ravasz csinnnyel egy tojást csempészett és a bánatos özvegy, aki a tojást hol a jobb, hol a bal tenyerébe kapdosta, rimánkodva tárta karjait az epiroszi király felé:

Ily hóhéros parancsra nyilhat-é ajak!?!...

Hogy a legkisebb beszélgetését is így meg tudta rajzolni első sorban természetének köszönhetten, azután művészetének, mely megtanít látni és hallani, hozzácsoktat a dolgok formájához és jelleméhez. Hány kellemes percet töltöttem el az ő érdekéből a Múzsák Színházának csupaszfalú és rosszul világított csarnokában.

Az előadás éjfél felé ért véget és a józan emberek hazamentek. Mi azonban szellemeket idéztünk. A színésznők mind spiritiszták voltak. Nem tudom, hogy Jeanne Lefuel, aki szemtelenül sajátkezűleg táncoltatott asztalt, hitt-e maga is a szellemekben. Az asztalnak néha nagyon lassan támadt kedve az ugrálásra, de végül mégis fölemelkedett. Hogyan is állhatott volna ellent időtlen időig annyi türelmetlen kéz nyomásának? A szellemeket typtologia útján kérdezték meg, vagyis megállapodtak velük abban, hogy az asztal kopogásai az ábécé melyik betűjét jelentik vagy mi egyéb jelentésük van. Egy kopogás *a* betűt jelentett, kettő *b*-t, három *c*-t és így tovább. Az *i g e n*-nel való felelésre egy kopogás, a *n e m*-mel való felelésre két kopogás szolgált. Ilyen módon a szellemek olyan feleleteket adtak, amik közül némelyiknek semmi értelme se volt és nem ezek voltak a legrosszabb válaszok. Amikor kijelentettem, hogy meg vagyok lepve, mert a szellemek olyan szellemtelenek, társaságunk duennája, Thérèse Duflon, elég logikus feleletet adott nekem:

- Ezek - szólt - elhunyt emberek szellemei és nem elég meghalni, hogy az ember szellemes legyen.

Így például hiába kérdeztük meg egy matrácshör-kifészlőnőt, aki kevésbé előbb halt meg Amiensben, hogy milyen a mostani helyzete. A szegény lélek, aki nem sokat tudott az életről sem, a halálról még kevesebbet tudott mondani. És így volt vele a legtöbb szellem, aki az asztalnál megjelent. Az asztalnak megvoltak a maga barátságos szellemei, az egyikük, egy Charlot nevű nagyon szabadszajú és rossznyelvű szellem volt; egy másikban, Gonzalve nevűben Berger kisasszony ráismert a szerelmesére, akit nagyon szeretett és akit szerencsétlenségére elveszített. Sok érzéssel vettünk részt ezeken a megindító találkozókon holt és élő szerelmes közt. De az asztal kopogásának nyelve nem eléggé gazdag a szenvedély kifejezésére és Gonzalve untatott minket. Egyik legszebb színésznőnk, Rosemonde nevű, a többinél és még Berger kisasszonynál is mohóbban és nyugtalanabb kíváncsisággal vetette magát a nekromanciára, amióta azt hitte, hogy földidézte egy Luce nevű kisleánynak a szellemét, aki hét éves korában lépett föl az Odéon színpadán és meghalt, mint az a Septentrio nevű gyermek, aki két ízben táncolt Antipolis színházában és tetszett. *Biduo saltavit et placuit*. Rosemonde valósággal megostromolta Lucet a kérdéseivel, hogy milyen volt rövid földi élete és hogy milyen állapotban van most. Luce keveset beszélt és nem maradt hosszabb ideig. Valaki azt a megfigyelést tette, hogy sokkal halkabban kopog, mint a többi szellem és hogy rövid időre való megjelenései gyermeki mivoltával vannak megmagyarázva. Rosemonde hosszabb keresés után a typtologia segítségével érintkezésbe jutott Luce egyik nagynénjével. És többi közt azt kérdezte ettől az elhunyt hölgytől, hogy Luce kinek a leánya. A nagynéni válasza nem elégítette ki a kíváncsi Rosemondeot és végül megismerkedett a kis Luce családjának több elhunyt tagjával, hosszú és zavaros beszélgetést folytatott velük anélkül, hogy végleg meg tudta volna különböztetni, hogy ki az anyja és ki a nagyanyja a gyermeknek. És kíváncsisága nem elégült ki jobban, mint azoké a tudósoké, akik azt szerették volna megtudni, hogy kitől eredt a Molière társulatának az a Menou nevű kisleánya.

A legszabadosabb tréfák, a legdurvább csalások és legnyiltabb félrevezetések ellenére is - amelyek az asztaltáncoltatást kísérték - a nők közül, még pedig a szellemesebbek közül néhányan elhitték, hogy az elhalt szellemek jelen vannak abban a hatalmas teremben, amelyet csak három szál gyertya világított meg és amelyen mi is, mint Odysseus a Kimmeriek országában, „neküiá”-t csináltunk, mialatt körülöttünk árnyékok hatalmas függönyei lógtak. Néha hirtelen, minden ok nélkül a nők megrémültek, eszeveszetten menekültek, rikoltoztak és

örvényesen forogtak, mint valami nagy madarak; keresték és ellökdösték egymást, megbotlottak szoknyájukban, elestek, anyjukat hívták segítségül és keresztet vetettek magukra. És öt perc múlva a táncoló asztal körül vidám kiáltozások, meglepett fölkiáltások, harsány kacagások hallatszottak. És ez eltartott reggeli két óráig, fél háromig.

Akkor haza kellett kísérem Jeanne Lefuelt a Vaneau-utcába, ahol lakott. Ez bizony nem egy percnyi út volt. Mindenekelőtt bérkocsit kellett találni, ami kinos és szerencsejátékszerű vállalkozás volt, különösen ha esett az eső. Ha az embernek szerencséje volt, tizenöt-húsz perc múlva megállíthatott egy piros függönyös párizsi egylovast, amelynek bakkján carrick-köpenyeges öreg kocsis ült, aki valami sánta gebét, kereken kimondva: egy rettenetes dögöt hajszolt. Ebben az ekvipázsban aztán jó egy órába tellett, míg elértük a Luxembourg környékét. De azért nem panaszkodtam. Egyedül voltunk és beszélgetésünk bizalmasabb lett. Teljes bizalommal beszéltem Jeannehoz, teljes odaadással és a magam kiszolgáltatásával, amelynek szükségét oly lángolón éreztem a közelében. Jeanne csak arról beszélt, ami ő rá vonatkozott, zavar és szégyenkezés nélkül beszélt, de korántsem árult el magáról mindent és az volt az érzésem, hogy legbizalmasabb ömlengéseiben is megtartotta magának élete, érzései, cselekedetei legnagyobb részének a titkát. Okosságból tette ezt, kétségtelenül; azért is tette, azt hiszem, mert a múltjától és jövőjétől annyira el tudta szakítani magát, hogy az már szinte hihetetlen és nem volt nő, aki annyira a jelen pillanatához kötötte volna le magát, mint ő. Ebbeli természetének köszönhetette aztán lelke nyugalalmát. Nem ismerte, mi a megbánás és nem tudta, mi a nyugtalanság. Derüs lélek volt, mint a szélszél tenger.

A bérkocsi megállt a Vaneau-utca 18. száma előtt. Ha még valami mondani valónk volt, elküldtem a kocsit és fölmentem a harmadik emeletre, hol Jeanne kicsiny lakása volt. Hogy a házba bejuthassunk, előbb csöngetnünk kellett, de míg a kaput kinyitották, az volt aztán a munka, az volt a fáradság, mint Vergilius mondja. Makacs kitartással, a csengettyű rázásával, a kapun való dörömböléssel vagy rugdalással elértük végre, hogy fölébresztettük a kapust. Szézárné megnyílt és az ember elnyerte jutalmát fáradságáért. A színésznő szobája nem volt pazarul berendezve, vaságy, diófa-sublót és tükrös szekrény volt minden butora, de a lakás tökéletesen tiszta és csinos volt. Jeanne bizarr módon díszítette lakásának ajtóit, kedvére való verseket szögezett ki, amelyek vízfestésű virágokkal voltak keretezve. Ezekben a versekben volt valami bájoság, de voltak benne vétségek a versmérték ellen, ami engem nagyon bántott. Ma észre se vennék őket. Ez a történet más időkből való.

Egy reggel, amikor meglátogattam Jeannet, épp varrt. Nagy teknősbéka keretű kerek pápaszem különös módon ült az orrán. Egy csomó régi, apró skatulya volt körülötte, kis tartók, amik arra mutattak, hogy Jeanne gondos háziasszony. És ha rágondolok, a legszivesebben így szerettem látni őt magam előtt.

Három hónappal a Múzsák Színházában való összekerülésünk után abbamaradt találkozásunk mindörökre, minden ok nélkül, mert az élet nem egyesített minket.

Révedezések

Egy nap a szobámban Vergiliust olvastam. Vergiliust szerettem az iskolában, de amióta a tanárain nem magyarázgatták, jobban megértettem és semmisem rontotta meg szépségét. Elbűvölve olvastam el a hatodik eklogát. Eltűnt kis csúnya szobám, abban a barlangban voltam, hol Silenus elaludt és álmában leesett a koszorú fejéről. Az ifjú Chromis, a fiatal Mnasylos és Aegle, a legszebb najád társaságában hallgattam az öreg Silenust, akit bemocs-kolt az eperfa leve és akinek énekére táncot lejtettek a faunok és vadállatok és aki megtanította a tölgyfákat, hogy büszke törzsük legmagasabb hegyét hogyan ringassák. Silenus elmondta, hogy a nagy úrben hogyan egyesültek a föld, a levegő és a tenger csirái, a világ cseppfolyós gömbje hogyan kezdett el keményedni, hogyan zárta be Nereust az óceánba és maga a gömb hogyan vette föl a dolgok alakjait; elmondta, hogy a föld már csodálkozott, hogy új nap ragyog fölötte, és hogy a magasabb felhőkből eső esik. Akkor először kezdtek erdők támadni és az ismeretlen hegyeken állatok bolyongtak ritkásan. Azután beszélt a kövekről, amelyeket Pyrrha a háta mögé dobott, beszélt Saturnus uralmáról, a Kaukázus madarairól és arról, hogy Prometheus hogyan lopta el a tüzet.

Ezen a napon nem követtem tovább Silenus előadását. Csodáltam a természetről való erős filozófiáját, amely a költészet szivárványos fátyolaiba van burkolva. Ha az ember behatol a föld eredetének ebbe a mély szemléletébe, hogyan lehet fönntartani a keleti kozmogóniákat és barbár meséiket? Vergilius a Silenus szájába adja Lucretius és a görög gondolkodás szavazását. És ilyen módon alkot magának fogalmat a föld eredetéről, amely meglepő módon egyezik a modern tudományával. Ma egyetértőn az a vélemény, hogy a Nap, amikor igen magas hőfokot ért el, a maga óriási gömbjének térfogatát kiterjesztette jóval a Neptun mai pályáján túl és miután lehülés következtében ismét összehúzódott, abban a térben, amelyet többé nem foglalt el, időközönként ott hagyott a maga anyagából gyűrűket, amelyek aztán maguk is eltöredezték és összehúzódtak és a Naprendszer bolygóit alkották. Így alakult, mint hiszik, a föld, amely eleinte szétfolyó és folyékony volt és aztán fokozatosan lehűlt. Az olvadó ércsúlyos esője után, amelyek forró levegőjét megterhelték, a felhőkből aláhullt a termékenyítő esők vize. Pontosan ugyanezt mondja el a vén Silenus. A földgolyót eleinte teljesen elborította a meleg és nem mély óceán. Aztán kiemelkedtek a szárazföldek. Végül a levegő, amely felüdült és megtisztult, megengedte, hogy lássék a Nap. Fű és óriási páfrányok koszorúzták a hegyeket. Világra jöttek az állatok és köztük utolsónak az ember. Így tehát ezekben az emlékezet előtt való időkben teljesedett be a végzet, amelynek rendeltetése volt a földet a bűn örök tanyájává tenni. A növények, amelyek gyökereikkel kiszívták a föld nedveit, ezekből táplálkoztak; valamennyi lény közül ők voltak a legártatlanabbak és élő anyagukat olyformán alkották meg, hogy csodálatos ösztönnel vonták ki az élettelen vagy legalább is szervetlen anyagokat, mert a világon egy dologról se lehet elmondani: ez élettelen. A növények világra jöttek, most már megszülethettek az állatok is.

*Rara per ignotos errant animalia montes.*¹⁰

Az első nyomorúságos, gerinctelen és agyatlan állatok abból éltek, hogy lenyelték az erdőkben a fűvet. Az állati élet tehát gyilkolással kezdődött. Ó! tudom, hogy sohase mondják, hogy egy fát halálra ítélték, de mégis ezt kell mondani, mert hiszen élt. Érzett-e? ezt tagadják; azt állítják, hogy nem voltak érző szervei, nem volt egyénisége, öntudata. Hát a hymenek híres virágtermője, amelynek fényességét és termékenységét semmisem mulja felül! Ha ez,

---

¹⁰ Ismeretlen hegyeken állatok bolyognak gyéren.

amit nem hiszek, érzéktelen, azért mégis él és elpusztítása épp olyan merénylet az élet ellen, mint valamely állat elpusztítása.

Eközben az állati lények, amelyek egymásból származtak, mind eszesebbek és erősebbek lettek, agyvelőre és idegekre tettek szert, amelyek öntudatra ébresztették őket és megteremtették kapcsolatukat a külső világgal. Az állatok egyrésze fűvel táplálkozott, de legnagyobb részük olyan állatok húsát ette, amelyek náluk gyöngébbek vagy kevésbé fürgék voltak. Mily szerencsétlenek voltak az erdők és hegyek lakói! nemcsak azt a nyomorúságot érezték, hogy életüket az éhség, betegség és a halál fenyegetik, hanem életük az ellenségtől való örökös rettegésben telt el teljesen és iszonyatok közt éltek, amelyeket, bármily állatiak is voltak, szörnyűknek láttak. Az ember volt az utolsó állat, aki a földre érkezett, rokona valamennyinek és közelo rokona némelyiknek. Azok a meghatározások, amelyekkel ma is körülírják, megjelölik eredetét: „humanus”-nak (földinek) és halandónak nevezik. Mily nevek illenek jobban a vadállatokra, amelyek, mint az ember, a földet lakják és halandók? Az ember összehasonlíthatatlanul értelmesebb, mint állatstestvérei, de értelme nem más természetű. Külömb valamennyinél, de nincs benne semmi olyan, ami a többiben ne volna. És amiben a többi állattal megegyezik, ez az a kényszer, hogy megélhetéséhez szükséges, hogy egye azt, aminek élete volt; a gyilkosság törvénye nehezedik rá, mint a többi állatra is, amelyekből ez a kényszer vadállatokat csinált. Az ember húsevő állat; hogy ne kelljen szégyelnie, hogy testvéreit megeszi, eltagadja a rokonságot; azzal dicsekszik, hogy magasabb eredetű; de minden az állatokkal való rokonságára mutat; úgy születik, mint ők, úgy táplálkozik, mint ők, úgy szaporodik, mint ők, úgy hal meg, mint ők. Ő is alá van vetve a gyilkolás kényszerének, mint a föld többi lakója. Összehasonlíthatatlan értelmét arra használja, hogy hatalma alá vesse azokat az állatokat, amelyekre szüksége van. És bár jól fölszerelt istállóik vannak, legkedvesebb időtöltése mégis a vadászat. A vadászat volt a királyok legfőbb mulatsága, ma is az. Az ember a mészárlásban olyan mámort talál, amit a többi állat nem érez. Mint a vadállatok, amelyek nem falják föl egymást, tartózkodnak attól, hogy emberhúst egyék; de a többi állat nem teszi azt, amit az ember, hogy megöli embertársait, bár nem azért, hogy fölfalja őket, hanem azért, hogy megkaparintsa vagyonukat, amelyre áhitozik, vagy azért, hogy embertársai ne élvezhessék békén vagyonukat, vagy egyszerűen azért, mert ez gyönyörűséget okoz neki. Ez az, amit háborúnak neveznek és az emberek a háborút részeg gyönyörűséggel viselik. Nem gondolnának arra, hogy ezt a hallatlan bünt elkövessék, ha nem készítette volna őket elő az a kényszer, hogy életük fenntartásából állatokat kell ölniök. A végzet így határozott: az élet kezdetétől fogva napjainkig a föld a gyilkolásnak van szentelve és hivatását követni fogja, míg élet lesz benne. Ölni, hogy élhessen: ez lesz az ő örök törvénye.

Elgondolkoztam ezen a kényszeren, amely alól egyikünk se tudja magát kivonni. A nap lenyugodott, kinyitottam ablakomat, láttam, mint gyulladnak ki az első csillagok és iszonyattal gondoltam arra, hogy a mi földünk kegyetlen végzete nem egyetlen a maga nemében, hanem talán ugyanez a végzete a világok miriádjainak és hogy a végtelenségben mindenütt, ahol élők vannak, lehet, hogy ugyanakkor a törvénynek vannak alávetve, mint mi. Lakottak-e a többi világok? Mi csak azokat a bolygókat látjuk, amelyek a mi rendszerünkhöz tartoznak, és sose fogunk másokat láthatni. Ők a mi testvéreink és mint mi, ők is a Nap fiai. De nem ugyanabban az időben születtek, mint mi és nincsenek is egyforma távolságban attól az égi testtől, amely életet ad. Némelyek közülök talán még nagyon fiatalok ahhoz, hogy fiaik legyenek, mások túlságosan öregek. Az egyiket sűrű és fojtónak látszó atmoszféra veszi körül, a másiknak a levegője olyan ritka, hogy hozzánk hasonló lényeknek lélekzésre teljesen alkalmatlan; azok amelyeket a Nappal ellenkező irányban látunk, hideg és sötét régiókban tartózkodnak. Azért még se mondhatjuk, hogy ezeken az égitesteken nem termettek soha, vagy nem élnek, vagy nem fognak élni lények; ehhez nagyon keveset tudunk még, nem ismerjük azokat a föltételeket, amelyek közt élet lehetséges. Lehet, hogy a földnek ezek a

testvérei nálunk boldogabb lényeknek adnak életet. De minden egyes Nap, amelyet a messzi étherben apró tűzpontnak látunk, magával viszi-e bolygói kíséretét és ezeken a bolygókon laknak-e lények? Azt hisszük, hogy laknak, mert tudjuk, hogy a napok mind körülbelül ugyanazokból az anyagokból állnak és róluk való véleményünket a mi Napunk alapján alkotjuk meg.

Ha véleményünk helyes és ha a világok úgy vannak alkotva, mint a miénk, ha rajtuk élő lények laktak, laknak vagy lakni fognak, ha ezek a lények ugyanannak a törvénynek vannak alávetve, amely a mi világunkat kormányozza: akkor a baj óriási, a végtelenséget öleli át és akkor a bölcs ember számára nem marad más, mint hogy meneküljön az életből vagy hogy nevéssen ezen az egész tréfás kalandon.

Rara per ignotos errant animalia montes.

Vén Silenus, akit a legszebb najád mocskolt be az eper levével, hová nem vitt el engem az a dal, amelyet te énekeltél Mnasylos, a szép Aegle, a faunok és az erdők tölgyfái előtt. Dalolj, dalolj, Pasiphaé, te isteni részeg nő és felejtsd el velem komor tünődéseimet!

Ne írj!

Körülbelül két év óta Dubois úr csak hosszú időközökben jött el házukba, ahová azelőtt sűrűn járt; úgy látszott, hogy már nem érzi jól magát nálunk. Rövid látogatásai alatt nem ingerkedett többé édesanyámmal az erkölcs vagy a vallás kérdéseiről. Szigorú eleganciájú ötleteiben, mély és teli beszélgetéseiben, amiket valaha rám, mint gyermekre pazarolt, fukarabb lett most, amikor jobban értékelhettem volna őket. Belefáradt a gondolkodásba vagy a beszélgetésbe? Öreg kora kezdett már ránehezedni? A kora nem látszott meg rajta; nem változott és megváltozhatatlannak látszott. Lehet, hogy nem találta meg bennem azt a lágy viaszt, amelybe belenyomhatta volna a saját gondolkodását és nem volt kedve rá, hogy közölje eszméit egy nagy kamasszal, aki a maga eszméivel vágott vissza és néha kevés mértéktartással és nem elég előzékenységgel. Mégis egy őszi délután meghallottuk akaratos, rövid csöngetését. Dubois úr belépett. Sötétkék szemüveg takarta el szemét. Leült egy fotelbe, palackzöld redingotejának szárnyait a térdére igazította és megint oly nagyszerűen beszélt, mint valaha; szájából bőven omlottak „az isteni szavak, mint télen a hó a hegyek tetején”.

- Azt hiszem barátom, - mondta több emlékezetre érdemes megjegyzése közt - hogy a haladás eszméje nem idegen tőled. Ma általában el van terjedve és méltán lehetne csodálkozni rajta, hogy ez az eszme győzelemre jutott oly korban, amely alacsonyabbrendűségével minden más kornál tökéletlenebbül lehetne igazságának bizonyítéka. De a vallásos érzés, amely meggyöngült korunkban, megengedte, hogy az állandóság eszméjének helyébe, amelyet a dogma parancsol, észrevétlenül a szabadságban való korlátlan előrehaladás eszméje lépjen. Ez a gondolat tetszik az embereknek és ez elég ahhoz, hogy igaznak is tartsák. Azok az eszmék, amelyeket egyhangúlag elfogadnak, olyan eszmék, amelyek hizelegnek a hiúságuknak vagy megfelelnek reményeiknek; ezek a tetszetős eszmék; és nem fontos, van-e alapjuk vagy se. Hát nézzük csak azt a haladást, amivel teli van kortársaink szája. Mit kell érteni alatta? Ha mint jó nyelvészek határozzuk meg a szót, akkor azt kell mondanunk, hogy a jónak vagy rossznak megszorodása, föltéve, hogy meg tudjuk különböztetni a jót a rossztól; és így mi képviseljük magának az emberiségnek a haladását. De ha azt mondjuk - mint ma szokás, amikor az emberek se gondolkodni, se beszélni nem tudnak - hogy ez a folyton tökéletesedő emberiség mozgalma, akkor olyasmit mondunk, ami nem felel meg a valóságnak. Nem vesszük észre ezt a haladást a történelemben, amely a számunkra nem örökített meg egyebet, mint katasztrófák és visszafejlődéseket maguk után vonó fejlődések sorozatát. Az első emberek tudatlanok és nyomorúságosak voltak, de utódaik haladása az iparban ugyanannyi rosszat, mint jót hozott és megnövelte fajunk szenvedéseit és nyomorúságait, épp úgy, mint hatalmát és jólétét. Nézzük a legrégebb népeket, amelyek szellemük emlékműveit ránk hagyták és hasonlítsuk össze a mieinkkel. Jobban építünk-e, mint az egyiptomiak? Miben vagyunk különbek a régi görögöknél? Én nem hallgathatom el az ő hibáikat és bűneiket se. Gyakran igazságtalanok és kegyetlenek voltak. Testvérgyilkos háborúkban kimerítették egymást. Hát mi?... A mi filozófusaink jobbak-e, mint az övéik és van-e Franciaországban vagy Németországban mélyebb gondolkodó, mint evezusi Herakleitos? Csinálunk-e mi szebb szobrokat és méltóságosabb templomokat, mint ők? Ki merné azt állítani, hogy a modern időben szebb költemény látott napvilágot, mint az Iliász? Szeretünk színházba járni, de mérhetők-e a mi darabjaink szépségben Sophokles valamelyik trilógiájához, amely athéni színpadon került színre? Beszéljünk erkölcsi eszmékről? Az eleuziszi misztériumokig kell visszamennünk, ha meg akarjuk tudni, hogy melyik volt fajunk legmagasabb felfogása a halálról. Beszéljünk a népek megszervezéséről és társadalmi kordában tartásáról? Hatalmas lépés történt ebben az irányban. Ez akkor volt, amikor Augustus császár bezáratta Janus templomának kapuit és Rómában felállította a béke oltárát és amikor a római béke hatalmas fönsége borult a világ

fölé. De Róma elpusztult. A világ, a rómaiak bukása óta barbároknak van kiszolgáltatva, akik még ma is, ahelyett, hogy Caesar és Augustus művét folytatnák, elítélik ezt az eszmét, mert félnek, hogy akadályra bukkannak gyilkos és rabló örületük kielégítésében. És az ellenséges népek közül egy ember se akad, aki arra az intézményre gondolna, amely az általános békét biztosítaná, senki sem sürgeti hatalmas amphictyoniák felállítását, amelyek az államok fölött uralkodnának és a jog útján tartanák őket; és ha akadna polgártárs, aki hirdetné ezt az új eszmét, amely az emberiség boldogságát szolgálná, megbélyegeznék őt hazájának és minden hazának becsületes emberei, mert meg akarná fosztani őket legkedvesebb kiváltságuktól, hogy ölhessenek a zsákmány kedvéért. A népek kölcsönös gyűlölködésének és irigységének ez az egyöntetű volta eléggé mutatja, hogy miféle haladás az, amely felé törnek.

- Tudományban jóval felülmúljuk a régieket, ezt szívesen elismerem. A tudomány úgy épül föl, hogy egyik nemzedék a másikra támaszkodik. Több lángelme kellett megalapozásához, ami a görögök műve, mint fölvinni a bámulatos tökéletesség ama fokára, amelyre mi emeltük. De a történelem azt bizonyítja, hogy a nemzedékeknek ez az egymásra való támaszkodása nem folytonos. Tudunk korszakokról, amelyekben messzi vidékeken elpusztult minden kultúra. És bár boldog korszakokban a nemzedékek fokozatosan hozzájárultak a tudomány tökéletesítéséhez, mégis úgy látszik, hogy az ismeretekben való haladás és a találmányok sokasága nem javította meg sokkal az erkölcsöket. És ami az én szememben a legkétségbeejtőbb, az az, hogy azt látom, hogy ha valamelyik tudomány új és biztos ismeretet hoz, - teszem föl, a csillagászat fölfedi előttünk a világegyetem szerkezetét - a művelt emberek értelmé nem tud arra a magaslatra emelkedni, hogy megtagadnák eddigi fölfogásukat, amely nem vág össze a világegyetem új ismeretével, amelyet elfogadtatnak velük. Nem, hanem megmaradnak régi tévedéseikben, amiknek hazugsága be van bizonyítva és így bizonyítékát adják vigasztalan butaságuknak! Dicsérjétek a haladást, uraim, legyetek gögösek, hogy milyen növekedő tökéletesedésre vagytok képesek, dicsőítsétek magatokat, haladjatok előre saját dicshimnuszaitok mellett, míg le nem bukfenceztek.

Dubois úr, amint abbahagyta ezt a témát, a zsebéből kivett egy kis tizenhatalmadrétű kötetet, amely a görög költőknek abból a szép gyűjteményéből való volt, amit Boissonade állított össze és adott ki a XIX. század elején. Euripides műveinek egyik kötete volt ez. A könyvet a Hippolytos helyén lapozta föl és fölolvasta a dajka szavait. Franciára fordította le őket, lehet, hogy anyámra való tekintettel, aki ott volt, vagy inkább azért, mert nem volt nagy bizalma abban a görög tudományomban, amelyre az egyetem tanított a második császárság idején.

„Az emberek élete teljesen szomorú és szenvedéseikben nincs szünet. De ha van valami, ami értékesebb, mint ez a mi életünk, azt sötét felhő borítja és takarja el szemünk elől és bolondul rajongunk ezért az életért, ami itt a földön ragyog, mert nem ismerünk mást, mert nem tudjuk, mi történik az alvilágban és mert mesékkel maszlagoltak meg bennünket.”

Dubois úr újra elolvasta ezt a sort:

„Bolondul rajongunk ezért az életért, ami itt a földön ragyog, mert nem ismerünk mást, mert nem tudjuk, mi történik az alvilágban és mert mesékkel maszlagoltak meg bennünket.”

- Euripides, - tette hozzá - aki mély filozófus volt a maga bölcsességét, azt hiszem, kissé nagyon is bőkezűn, odaajándékozta a királyné öreg dajkájának. Igaza van, amikor azt mondja, hogy az emberek nagyon szeretik az életet, bármily rossz is és némi igaza van abban is, hogy a másvilágról szóló mesék elrémisztanak. De én, aki nem félek az alvilágtól és akit nem maszlagolnak meg a mesék, én kételkedem benne, hogy valami is vonz még ehhez az élethez, amely a földön ragyog, ahol több mint háromnegyed század alatt egynapi boldogságot se élveztem. Értsd meg ezt, barátom: bár a sors megkimélt nagy csapásoktól, amikkel bőkezűn

eláraszt annyi halandót, bár nem sujtott le rám kegyetlen betegséggel vagy gyásszal, amik átkozottá teszik a természetet, még se szeretném újra kezdeni életem egyetlen napját sem. És mégis, mondhatom neked, nem tudom, hogy nem várok-e még, minden józanész ellenére, valami jót, valami kellemeset ettől az élettől, amelynek rendes határát már túlléptem. Ebben a tekintetben ember vagyok. Az ember szereti az életet. És el kell ismernem, ha nem is személyes tapasztalat alapján, de legalább gondolkodás alapján, hogy ebben a kutya életben (*cette chienne de vie* - mondta madame de Sévigné) van néha valami jó, bár én sohase vettem észre. Van benne valami jó, mert hiszen nem ismerünk mást és csak belőle meríthetjük a jóról és rosszról való fogalmainkat. De nem minden ember egyformán alkalmas a boldogságra. Úgy látom, hogy a közepszerű emberek alkalmasabbak rá, mint a felsőbbrendű emberek és a hülyék. Kíváncsi az élő emberekre nézve, hogy szeressék a közepszerű észt, a közepszerű szívet, a közepszerű állapotot, általában minden közepszerűséget.

Miután ezt a nyilat a maga szokott egykedvűségével kilőtte Dubois úr, a zsebéből elővette nagy piros tubákos keszkenőjét és ajkához emelte; azután a kendő egyik csücskét a fogával tartva, két kezével összegöngyölte kötél módjára, épp úgy, ahogy az öreg Chateaubriand tette Abbaye-au-Bois-ban, mikor azt akarták, hogy járuljon hozzá egy fiatal költő dicséretéhez; legalább így adja elő ezt Herriot úr a madame Récamier életrajzában. Dubois úr sokáig maradt ebben a helyzetben, visszatette keszkenőjét a zsebébe és azt kérdezte tőlem, mi lett a *Festők életéből*, amelynek munkatársa voltam, mint hiszi; említette, hogy azóta sem hallott semmit erről a készülő kiadványról.

Megmondtam az igazat, hogy munkánk, a festők általános története, nem ütött be úgy, ahogy reméltük és mindjárt kezdetben abba kellett hagyni. Hozzátettem, hogy emiatt kellemes és nagyon hasznos állásomat elvesztettem és most munkatársa vagyok egy nagy ókori lexikonnak, de ez a munka sokkal nehezebb és rosszabbul is fizetik.

- Ilyen dolgokkal foglalkozni - felelte Dubois úr - régi festőkről és régészeti dolgokról írni, nagyon helyes. Olyan munka ez, amelyből ha nem is lehet megélni, nem jár súlyosabb következéssel arra nézve, aki vállalkozik rá, föltéve, hogy alkalmas erre a munkára. A jó kompiláció nem kompromittálja azt, aki jól csinálja, sőt még némi tiszteletet is szerez neki anélkül, hogy ezért nagy veszedelemben forogna. Nem úgy van ez, barátom, minden más irodalmi művel, amelyre a szerzője ráüti szelleme bélyegét, amelyben jelt ad magáról, föltárja magát, kiéli magát, egyszóval, amellyel helyet keres a költészetben, a regényírásban, a filozófiában vagy a történelemtudományban. Ez aztán olyan kaland, amit nem szabad megkísérlenie annak, aki félti a nyugalma és függetlenségét. Aki eredeti művet ad ki, rettenetes veszedelemnek teszi ki magát. Hidd meg, barátom, legjobb, ha elrejtöd a szellemedet. Ne írd. Ha olyan könyvet adsz ki, amely gyöngeségénél fogva nem kelt figyelmet és nem ragad ki téged az ismeretlenség homályából - ami nagyon valószínű, mert a tehetség nagyon ritka - még hálát adhatsz az isteneknek: elkerülted a szerencsétlenséget, legföljebb közvetlen környezeted előtt válsz nevetségessé! Ebben nincs semmi borzasztó. De ha, ami lehetetlen, van elég tehetséged hozzá, hogy észrevegyenek, hogy elérhesd a hírességet - a dicsőségről nem is beszélek - ha beszélnek rólad, akkor búcsúzz el nyugalmadtól, békédől, pihenésedtől, amik a legfőbb jó dolgok. Irigyeid falkája szüntelenül ugatni fog rád; a tehetségtelenek megszámlálhatatlan hadserege, amely elárasztja a színházakat és szerkesztőségeket, lesni fogják minden cselekedetedet, amikből büntetteket fognak koholni és rágalommal fognak bemocskolni. Ezer meg ezer rágalmat hoznak majd forgalomba rólad. És az emberek el fogják hinni valamennyit. Nem hisznek el minden rosszat rólad, mert nem biznak az igazságban, de mindig el fogják hinni a rágalmat, mert ez szebb. Az ujságírók, akiknek a közvéleményt kell tájékoztatniuk, azt fogják mondani, hogy erőszakot követél el anyáddal szemben és meggyilkoltad apádat; azt fogják mondani, hogy nincs tehetséged: könyveiddel barátokat fogsz szerezni bizonyosan, de ezek a barátaid messze lesznek tőled, szétszórtan és hallgatni fognak; nem fognak tenni

semmit érted. Azután még egyéb nagy szomorúságok is várnak rád. Legközepesebb könyveid fognak a legjobban tetszeni. És ha merészen új és mély oldalakat fogsz írni, amelyek meghaladják a közepes olvasó értelmét, akkor senkisé fog megérteni. Az irigyek pedig résen lesznek, hogy ezt az alkalmat kihasználják.

...Ne írd!

Dubois úr megint a régi volt. Dubois úr újra megkerült. Még anyámmal is ingerkedett és elmagyarázta neki az imádkozó malmok használatát és előnyeit.

Mikor elment, édesanyám, aki szemével kikísérte az udvarba, azt mondta, hogy a járása határozottabb és szebb, mint a mai fiatalembereké. Anyám megcsókolta a nyakamat és a fülembe sugta:

- Írd, fiam, tehetséges leszel és el fogod némitani irigyeidet.

Másnap reggel közszolga jött, akit Dubois úr öreg házvezetőnője, Clorinde küldött azzal a hírrel, hogy Dubois úr meghalt. Húsz perccel azután, hogy megkaptam a gyászhirot, beléptem Dubois úr lakásába, amely a Sainte-Anne utcában volt; ebben a lakásban csak egyszer jártam és csodálatos emléke maradt meg bennem. Az előszobában Clorinde elmondta a látogatóknak, hogy az úr nem ébredt föl, mikor bevitte neki a reggelijét, Clorinde szólt hozzá, megérintette a vállát anélkül, hogy az úr életjelt adott volna, akkor aztán orvosért szaladt, az orvos Clorindedal együtt belépett a szobába, konstatálta a halált, amely néhány órával előbb történt.

Clorinde keservesen zokogott és borszagú volt.

Dubois urat ott találtam halálos ágyán. Arca, amely életében sötétvörös volt, most olyan volt, mintha fehér márványba volna faragva és mintha valami erős és javakorbéli férfi arca volna. A feje fölött szép aktokat pillantottam meg, az olasz iskola műveit, amiket annyira szeretett és Gérard Céline című festményét, amely serdülő ifjúságomat annak idején megzavarta.

Magammal vittem ennek az ijesztően szép halottnak a képét. Dubois úr a legnagyobb eszű ember volt mindazok közt, akikkel hosszú életem alatt összejöttem, pedig sűrűn érintkeztem emberekkel, akiket írásaik híressé tettek. De Dubois úr példája és még néhány más emberé, akik, mint ő is, nem hagytak maguk után műveket, azt a gyanút keltette bennem, hogy a legnagyobb emberi értékek elpusztulhattak anélkül, hogy nyomot hagytak volna. És kell-e csodálkozni azon, hogy aki megveti a dicsőséget, magasabbrendű, mint az, aki a dicsőséget hizelgő szavakkal hajhássza?

Utószó

Ezek az emlékek, amelyek Petit Pierre című könyvemnek folytatásául sorakoznak, igazak a fontosabb tényekben, az emberi jellemekben és szokásokban. Mikor vissza kezdtem rájuk emlékezni, anélkül, hogy sorrendet vagy rendszert teremtettem volna bennük (a *Livre de mon ami* és *Pierre Nozière* című munkáimban), a nyilvánosság elé tárt gyermekkoromnak sok tanuja élt még; meg kellett tehát változtatnom nevüket és foglalkozásukat, hogy ne bántsam meg büszkeségüket vagy szerénységüket. Ezek az érzések túlzottan érzékenyen élnek olyan emberekben, akik eléggé boldogak, hogy a névtelenség homályában élhetnek. Már az is felizgatja őket, ha nevüket az ujságban olvassák; dicséret és gáncs egyformán megzavarja őket, ha közhírré vannak téve. Apám és anyám még éltek. Csak dicséretem volt számukra, csak hálát róhattam le velük szemben, de hogy ezt rájuk nézve kellemesen tehessem, dicséreteimet és hálámat csak elfátyolozva ajánlhattam föl nekik.

Mind a ketten már rég nyugosznak egymás mellett mohos kő alatt annak az erdőnek a szélén, amely hűsen árnyékolta be csöndes öregségüket. És most, hogy a pusztító évek bőségesen ontották zuhatagjukat gyermekkoromra és mindent elvittek, még mindig félek, hogy szerencsétlen véletlenből vétek fiúi kegyeletemnek a multba oly mélyen visszanyúló valamelyik szála ellen.

Az emlékezésnek ezeket a szárait úgy kellett használnom, ahogy használtam őket, vagy pedig nem kellett volna kiadnom ezeket a történetkéket még életemben, ahogy mások is szokták tenni, akik megírják életük vagy életük egy részének történetét. Merem mondani, - fényesen inkorrekt nyelvhasználattal - hogy csaknem minden memoár sírontúli emlékirat. De én „gyermekkorom”-at nem ajánlottam az utókornak és egy percig se gondoltam arra, hogy a jövő nemzedéket érdekelni fogják ezek a semmiségek. Én ezidőszerint azt hiszem, hogy valahányan csak itt vagyunk, nagyok és kicsinyek, nekünk nem lesz utókorunk, mint ahogy az antik latinság kései íróinak se volt utókoruk; azt hiszem, hogy az új Európa egészen más lesz, mint a régi Európa, amely szemünk láttára süllyed el és hogy az új Európa nem fog törődni a mi művészetünkkel, a mi gondolatainkkal. Nem vagyok próféta és nem láttam előre a mi kulturánk borzalmas és közeli bukását, amikor harminchétéves koromban, életem fele útján a kis Anatólet átváltoztattam a kis Pierre-ré, Péterkévé. A saját számlámra szívesen megváltottattam nevemet és személyi körülményeimet. Sokkal kényelmesebben beszélhettem így magamról, vádolhattam, dicsérhettem magamat, panaszkodhattam, hizelegphettem magamnak és korholhattam magamat tetszésem szerint.

Velencében a régi időkben azok a járókelők, akik nem akarták, hogy megszólítsák őket, kabátjuk egyik gombjára tenyérnagyságú álarcot illesztettek és ezzel adták tudtára a járókelőknek, hogy ne szólítsák meg őket. Ugyanígy ez az álarc nem rejtett el engem, hanem csak azt a szándékomat fejezte ki, hogy nem akarok szerepelni.

Ez az álarc azért is nagyon előnyös volt számomra, mert elleplezhettem segítségével rossz emlékezőtehetségem fogyatékoságát és az emlékezés hibáit összekeverhettem a képzelőtehetség jogaival. Kombinálhattam olyan körülményeket, amelyek helyettesítették azokat, amelyeket már elfelejtettem. De ezeknek a kombinációknak soha nem volt más oka, mint az a törekvésem, hogy megmutathassak egy jellemet a maga igaz mivoltában; szóval azt hiszem, hogy senki sem hazudott még ennél igazmondóbban. Jean Jacques a *Confessions* egyik helyén, ha jól emlékszem, ehhez elég hasonló kijelentést tesz. Mondom, hogy emlékezőtehetségem nagyon gyarló. Azonban meg kell magyaráznom: azoknak a képeknek, amiket emlékezetem befogad, a legnagyobb része rögtön el is tűnik, de az a kevés, ami megmarad, nagyon élesen marad meg és emlékező tehetségem fényes muzeum.

A gyermekkoromról való írásomnak ez a módja még egy előnnyel jár, amelyet valamennyi közül a legértékesebbnek tartok: és ez az, hogy társíthatom, amennyire lehetséges, a képzeletet a valósággal. Ismétlem: nagyon keveset hazudtam ezekben az elbeszélésekben, a lényegben pedig soha; de talán eleget hazudtam akkor, ha tanítani és tetszeni akartam. Az igazságot sohasem lehet mezitelenül látni. Költészet, rege, mithosz: ezek azok az álarcok, amelyek alatt az emberek az igazságot megismerték és szerették. Azt vagyok hajlandó hinni, hogy egy kis hozzáköltés nélkül a *Petit Pierre* nem is tetszett volna; és ez kár lett volna, nem rám nézve, akinek nincsenek vágyaim, de azokra a lelkekre nézve, akikben édes gondolatokat keltett és akiket megtanított azokra a csendes erényekre, amelyek boldoggá teszik az embert. Egy kis hozzáköltés nélkül a *Péterke* egyáltalán nem mosolyogna.

De már azt nem állíthatom, hogy álarcom semmiféle hátránnyal nem jár. Bármilyen legyen is valakinek a véleménye róla, el kell készülnie arra, hogy kellemetlen következtetésekkel is járhat. Lucien Descaves irótársam az ő finom szellemével és a valóság iránt való nagy érzékével kimutatta egy nap, amikor elemezte a *Petit Pierre*-t, hogy mi mindent veszített el édesapám azzal, hogy művemben orvosnak tettem meg. Megengedem, elveszített egy könyvkereskedést, ami nem kis dolog olyan bibliofil szemében, mint Lucien Descaves. De én mindenkinél jobban tudom, hogy édesatyámat semmisem kötötte ahhoz a könyvkereskedéshez, amelyet elvettem tőle. Nem volt benne semmiféle üzleti szellem és inkább arra volt alkotva, hogy olvassa, mint arra, hogy eladja könyveit. Gondolkodása, amely teljesen metafizikai volt, egyáltalán nem nézte a dolgok külsejét; a könyveit nem a köntösük miatt szerette és ki nem állhatta a bibliofiákat. Mondhatom, túlzás nélkül, hogy Nozière doktor a dolgozószozájában mélyebben hasonlít apámhoz, mint apám a könyvkereskedésében. Amit elvettem tőle, az a véletlen műve volt és amit cserébe adtam neki, az megfelelt a természetének. Az sem áll, hogy én elsikkasztottam egy bouquineriet. Bocsásson meg nekem Lucien Descaves, tekintetbe véve, hogy nyitottam ilyen bouquineriet egyebütt, még pedig Jacques Tournebroche számára. Descaves, azt hiszem, nagyon súlyos hibát fedezett föl bennem. Remélem, hogy senkisé fog rám komolyabban megharagudni azért, hogy keresztapám lakását száz lépéssel odébb, a rue des Grands-Augustins-ből a rue Saint-André-des-Arts-ba helyeztem át, ahol Pierre de l'Estoile lakott. Sok gyermekkori kortársam van, akinek az életmódján nem változtattam; vannak többen, mint Dubois ur, akinek megtartottam a nevét, csak a nemesi nevétől fosztottam meg, amelyet egyébként sohasem használt.

Az imént azt mondtam, hogy *Péterke* szeretetreméltó. Szeretnék felszólítani mindenkit, mint Jean Jacques, hogy mondja magát jobbnak, mint én vagyok. De sietve hozzá kell tennem, hogy ezért nem becsülöm magamat valami túlságosan. Én azt hiszem, az emberek általában gonoszabbak, mint aminőknek látszanak. Nem mutatkoznak olyannak, amilyenek voltakép; elrejtőznek, ha olyasmit követnek el, amiért gyűlölet vagy megvetés járna ki nekik és csak akkor mutatkoznak, ha úgy cselekszenek, hogy azért helyeslést vagy dicséretet arathatnak. Ritkán nyithattam ki ajtót tévedésből anélkül, hogy oly látvány ne tárult volna eléem, amely miatt meg kellett szánnom, meg kellett utálnom az emberiséget vagy meg kellett borzadnom tőle. Mit tehetek róla? Nem jó, ha az ember ezt megmondja, de nem tudom visszafojtani magamba.

Az igazsághoz, amelyet szenvedélyesen szeretek, hű maradtam-e mindig? Az imént azzal dicsekedtem, hogy igen. Érettebb megfontolás után nem mernék rá megesküdni. Nincs sok művészet ezekben az elbeszélésekben, de talán valami kevés mégis beléjük csúszott; és aki művészetet mond, azt is mondja, hogy: elrendezés, alakoskodás, hazugság.

Kérdés, hogy az emberi nyelv tökéletesen alkalmas-e az igazság kifejezésére; az állatok ríkoltozásából eredt és meg is tartotta ezt a jellemét; kifejezi az érzéseket, szenvedélyeket, szükségleteket, az örömet és fájdalmat, a gyűlöletet és szeretetet. Nincs arra alkotva, hogy

megmondja az igazságot. Az igazság nincs meg a vadállatok lelkében, nincs egyáltalán meg a mienkben sem és a metafizikusok, akik erről beszéltek, holdkórosak voltak.

Mindössze annyit mondhatok, hogy jóhiszemű voltam. Ismétlem: szeretem az igazságot. Azt hiszem, az emberiségnek szüksége van igazságra, de bizonyos, hogy még nagyobb szüksége van hazugságra, amely hizeleg neki, vigasztalja és végtelenül reményeket kelt benne. Hazugság nélkül az emberiség elpusztulna kétségbeesésében és szomorúságában.